Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың шинчилеп-политиктиг солуу

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 237 (15211) ◆ 1993 чылдың декабрь 15, среда ◆ Солунга өг салган шагы 21.00 ☆ Саңар өртээ 20 рубль.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

МАЛЧЫННАРДАН ХАМААРЖЫР

Мооң мурнунда чылын Улуг-Хем кожуунда «Арыскан» совхозтуң малдан чаш төл камгалап алыр талазыбиле көргүзүү мырыңай пат болган: чамдык хойжулар төрүүр 100 хойдан он безин четпес хураган камгалап алганнар. Ооң соонда аңаа удуртукчулар солушкан. А бо чылын ниити кожуунну деинели-биле алырга, ында өөрүнчүг чедишкиннер бар. Маңаа чаңгыс ындыг чижекти киирерге-ле четчир. Кожуунга төрүүр 100 шээр малга онааштыр 85-тен өрү 125 баш чедир анай, хураган онча-менди алган малчыннарның саны 26 кижи четкен. А Арысканның хойжулары бо удаада эки ажылдааннар. Тус-тус хойжуларга эвес, а ажыл-агыйга хамаарыштыр алырга безин төрүүр 100 хойдан-на 76 хураган ап, ону менди доруктуруп шыдааннар. Ооң хараазы-биле мал бажыңга элээн немерелиг-даа болган. Ол эки түннелди бо чылын быжыглаар дээр болза, айтырыг чаңгыс: кыштан малды хүр ажырары. Мээн-биле чугаалажып олура, ол совхозтуң директору М. Д. Кара-Сал баштай-ла ындыг бодалды илереткен. Михаил Доржуевичиниң чугаазын ёзугаар алырга, кыштың баштайгы айы үнгүже чедир ажыл-агыйның сүт-бараан фермазынга берге байдал турган. Чылыдылга системазын чогумчудуп алыр дээш эрткен чылын-на «Шагаан-Арыг агроүлетпүрэнергонун» удуртукчулары-биле керээ чарып алгаш, дузаны дүрген чедирерин дилээн. Ынчалзадаа олар ону шалыпкын кылырынче далашпаан. Ол коллективтиң даргазы Кистеев, кол инженери Апполонов суглар ажылды чылзыр, дилеп чеде бээрге дезер, чүве мегелээр. акша-төгериктин улам өзе бээрин манагзынар, ылангыя кышкы үеде ажыл кылырга, акша хөй болур деп хөөнге чагырты берген удуртукчулар болуп турар. Шак ындыг сеткилбиле чылзып-чылзып келгеш, ук ажылды эрткен неделяда арай деп дооскан. Ында ам электрокотёлду салган.

Мынчаар шыпкарлы бергенде, байдал бл фермага моон солгаар чоорту экижий берип болур-дур. Совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглер шак ындыг бодал-биле бүгү белеткеттинген мал чемин санап көргеш, шээр болгаш бода малды тургузу азыралче шилчитпеп. «Черле ажырбас, ындыг байдалдыг кыш ажа бээр силер бе» деп директордан ылавылаан мен. «Сиген болгаш өске-даа чемнер четчи бээр, анаа деп көрген бис» деп, ол харыылаан. Ынчаарга бо хүннерде 117 инек тургузу азыралда. Сүт-бараан фермазында 5 инек кадарчызы, 6 саанчы ажылдап турар. Ферманы механизаставан болганда, олар инектерни хол-биле саап турар.

Ажыл-агыйның дирекциязы малчыннарның хандырылгазый экижидер, боттуг дуза чедирер дээш чамдык хемчегларни алгылаан. Малчыннарга, саанчыларга бир-бир шюодай далганны, 300 килограмм арбайны үлээн. Арбай халас, а далганның өрээн тыртып алыр. Бо чылын совхозтуң ажылчыннары-даа, малчыннар-даа акша-төгериин ай саныңда ап келген. Саанчыларның шалыңы шору: 15-тен 40 муң чеде бээр. Бо сан-чурагайлар саанчы кижиниң бүдүрген сүдүнүң хемчээлинден кончуг хамааржыр, хейну саар болза, хейну, эвээшти бүдүрер болза, эвээшти алыр. Оон ынай малчын өг-буле бүрүзүнге өртээн дедир эгидип алыры-биле ристи, крупаны база чедиштир үлээн.

Хойжулар алды кыштагда. Оларның чамдыктарының малы ам оолдап эгелээн. Хойжуларга тускай хепти — хөвенниг чүвүрну болгаш фуфайканы чиик өртекке саткан. Кодан бүрүзүнде сиген аймаан чедирген, ооң курлавыры четчир. Кыштагларда электри чырыын киирген. Чүгле ийи кыштагда чырык чок.

Малчыннарның ажыл, амыдралын чугаалап олура. Михаил Доржуевич ындыг бодал илеретти. Чүл дээрге ол бо ажыл-агыйны удуртуп эгелээш чаа-ла бир чыл чедип чоруур кижи болду. Ынчалза-даа улус-биле үргүлүү аралажып чоруур болганда, саанчы бүрүзүнүң, хойжу бүрүзүнүң, ажылчын бүрүзүнүң аажы-чаның биле берген, оларның ажылга кандыг хамаарылгалыын база-ла угаан апкан. Ооң бодалы-биле алырга, малчыннар «эккел-эккел» дээр хөөнден уштунмаан. Амгы совхоз ооң мурнунда салбыр турган болгаш ындыг ийикпе, кижилер ажыл-агый кылырда арай тура чок апарган болуп турар. Ол бодал черле чөптүг боор. Чүге дээрге хөй чылдар дургузунда, кажан ол ажыл-агый салбыр турда, бүгү-ле айтырыгларны совхоз төвүнге шиитпирлеп кааптар, салбыр ажылчыннарынга дуза оортан кээп турган, кандыгдаа айтырыгны шиитпирлээрде, азы ажылды бүдүрерде амгызы дег негеп-даа турбас, а чүгле улустуң хереглелин долузу-биле хандырып турганы шак ындыг байдалга чедирип келген база магат чок. Бир эвес ону долузу-биле тайылбырлаар дээр болза, ында айтырыглар-ла эмежок. Директор ынчан мынча дээн: «Бир эвес хойжу бүрүзү ак сеткилдиг, кызымак ажылдаан болза, бистер бо чылын төрүүр 100 хойдан-на 80 чедир хураганны менди доруктуруп аптар аргавыс турган. Чамдык малчыннарның, оон байтыгай тускай эртемниглерниң харыысалга чок чоруун бо ажылдап келгеним бир чыл дургузунда көрүп келдим. Олар бир баг болуп алгаш, чаңгыс кижи дег демниг ажылдаан болза, түннелдер оон-даа эки болур турган». Ийет, аныяк удуртукчунуң ол чугаазы-биле маргышкан херээ чок. Ажыл ажыл-ла болгай, кандыг-даа кижи бодунун туружун билип, бар-ла арга-дуржулгазын, билинн, меергежилин бодунун коллективинин бурунгаар бэзымын дүргедиринге бараалгадыр чүве болза, ажык-орулга черле тургустуна бээр болгай.

Амгы рыноктуг экономика үезинде аныяк удуртукчу ажыл-агыйны эргелеп-башкарын эде көрүп, ону биче бүдүрүлгелерже шилчидерин оралдашкан кижи болду. Шак ындыг күзел-биле автопаркты, сүт-бараан фермазын, хой болгаш чер ажылын аңгы-аңгы коллективтер кылдыр тургускулаан. Ынчалза-даа оон кандыг-даа түннел үнмейн барган. Кижилерни бот-башкарлыр, боттускайлаң ажылдазын дээш акша-хөрөнгини боттары ажылдап алыр арганы берип, боттарынга ажыктыг үүлүү кылзыннар дээш хостуг эргелерни берип каарга-даа, бо үеним баш удур догааштыр бодап шыдаттынмайн баары тывызыксыг байдалдарын эки билбезинден ол бүгү чаагай бодалдар бүтпейн барган. Аныяк директор ону ынчаар чугаалап олура, амгы рыноктун алыс утказын малчын кижилернин эки билбезин, бо үеде чогум канчаар ажылдаза экил дээрзин, акша-көпеекти кайыын тып алырын улуг-ла угаавайн турарын, бо талазы-биле кожуунда көдээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглери малчыннар, саанчылар болгаш өске-даа категорияның ажылчыннарынын ортузунга тайылбыр ажылын чорутпайн келгенин буруу шаап, ону шүүмүүлелдиг ёзу-биле көөр кижи болган. Чөптүг айтырыг-дыр. Ылаңгыя кадрлар айтырыын эргелел четпес шиитпирлеп турар. Ажыы-биле чугаалааргa, кадрларны кайыын тып, четчелээрин ук эргелелдин удуртукчулары шиитпирлээр турбуже, ол ажыл-агыйга улуг бухгалтернин эрге-дужаалынга кижи тыпчын дуза көргүспээн. Барык-ла чартык чыл иштинде ындыг специалист тып чалашкаш, ам ону арай деп боттары тып алган болуп турар.

Үе берге, ынчалгаш эвээшбиче-даа болза, акша-төгерикти кайыын тыптынып алырын совхозтуң дирекциязы бодап турар. Оон кадында оларның өрези база бар. Агрохандырылга черинге олар тос миллион рубльди дедир эгидип бээрлер. Чээли кылдыр ийи миллион рубль алган. Ажылчыннарга ажыл төлевири бээринин бергезин барымдаалап көргеш, банк ол өреши тыртып алырын шала орай хуусааже сонгаарлаткан. Акша тып алырының аргазы-ла херек. Ынчангаш олар күрүнеге 120 тонна арбай дужааган. Хайлыг үүве ышкаш оозун адаккы өртек-биле — бир тоннаны 57 муң рубльге алган. Үлетпүр продукциязының өртээ-биле көдээ ажыл-агыйны амгы үеде лыка улуг ылгалдыг турда, бо дээрге, аргажок акша ышкажыл.

Совхозтуң малчыннарының мурнунда амгы үеде улуг шылгалда — кыштан малмаганны хүр-менди ажырары туруп турар. Бир эвес олар бо чылгы чедиишкиннерни келир чылын катаптаар дээр болза, оларда амгы үеде чүгле чаңгыс сорулга бар. Олар бир-тээ, малды тургузу азыралче шилчидип алган болганда, улуг-даа, аныяк-даа малдын баш саныын хоратпайн, оларны кыштан менди ажыргаш, чаш маллы бүрүн камгалап алыры-дыр.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

КҮЗЕЛ-СОРУУВУС ОСКУНМАС ДЭЭШ

Ак-Довурак хоорайда даараныла-трикотаж фабриказы 1987 чылда ажыглалга киргеи. Ол чылда 506,8 муң кезек трикотаж кылыгларын бүдүрер күчүлүг. Бо үениң иштинде даараныла фабриказы хөй трикотаж кылыгларын бүдүрүп саткан, а бодунуң чагыртыр черлери каш удаа өскерлип, «төөгүлүг» оруктарны эртип турар. Баштайгы чылында даараныла фабриказы Сибирьниң трикотаж бүдүрүлгелериниң каттыжыышкынынга, а оон соонда РСФСР-ниң пос-таавы сайыдының 236 дугаарлыг дужаалы-биле Абаканның трикотаж каттыжыышкынының салбыры кылдыр кирген. 1991 чылда Россияның күрүве кошерни «Ростекстиль» бодуңун 96 дугаарлыг дужаалы-биле Ак-Довуракта даараныла фабриказын арендалыг эштежилге кылдыр аңгылаан. А 1992 чылдың ноябрь 10-да Тыва Республиканың Эт-хөренги эргелеп-башкарар күрүне комитединиң шиитпири-биле даараныла фабриказын ажык хевириниң «Олча» деп акционер-ниитилел кылдыр бүрүткээн. Ооң кол-ла будуурер продукциязы — трикотаж кылыглары. Акционерлериниң саны —166, ажылчыннар —85 кижи, ооң иштинде специалистер, удуртукчулар—7.

Кажан даараныла фабриказы аңгыланмайн, Абаканның салбыры турда, ону пос-таавы болгаш өске-даа материалдар-биле Абакандан дорт хандырып, а бүдүрген продукциязын төпчүткен чаныг ёзугаар садыг четкилеринче дужаап турган. Ооң соонда фабрика аңгыланып, боду башкарлыр бүдүрүлге болу бээрге, Абаканның фабриказы материалдар-биле хандырарындан ойталаан. Материалдар чогу-биле 1992 чылда фабрика барык чартык чыл ажылдаваан. 1993 чылдың январьдан апрель төнчүзүнге чедир база ажылдавайн, барык ийи чыл иштинде өске бүдүрүлгелер-биле санашпайн келген.

Бо-ла бүгү берге байдалдан канчан уштунарыл деп айтырыгны шиитпирлээр сорулга-биле - акционер-ниитилелдиң удуртулгазы март айдан эгелеп улуг хуулуг чээлилерни күрүнеден ап, ооң-биле материалдарны садып алгаш, фабриканы ажылдадып эгелээн. Бо хүннерде даараныла фабриказының складында 1994 чылдың июль-август айга чедир үзүктел чок доктаамал ажылдаптар пос-таавы бар, а хендир-удазын, резина курлавыры барык ийи чылда четчир. Пос-таавы болгаш өске-даа материалдарны Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан дугуржулга өртек-биле садып алган бис. Ам Хакас Республиканың Абаза, Таштып, Аскиз, Абакан, Саяногорск, Черногорск хоорайларның, Красноярск крайның Шушенскоеде, Минусинскиде базазалары, төп садыглары-биле дорт керээлерни чарып алган ажылдап турар бис.

Чоннуң хереглелин хандырар сорулга-биле, бо чылын боттарывыстың тускай эртемниглеривистиң кызымак, шевери-биле 50 ажыг чаа модельдерни ажылдап кылган болгаш чагыг ёзугаар даарап үндүрүп турар бис. Моон мурнунда маңаа чаа модельдер ажылдап кылыр дугайында чугаа шуут турбайн турган, чүгле үстүнден айытканы-биле, белеп модель-биле ажылдап турганнар.

Бо чаа эгелээшкиннерни, чаа үүлдерни демдеглеп турган бисте байдал эки деп чугаалап шыдавас мен. Ажылчыннарга каш айлар улаштыр шалың бербейн, чүгле авансалап эвээш акша, аъш-чем, идик-хеп берип келдивис. Банкыга эгидер ужурлуг алган чээливис хүн бүрү өзүп чыдар. Ынчангаш акша-төгерик талазы-биле байдалывыс кончуг берге.

Амгы үеде чылыг, энергия төвүнүң багай ажылдап турары бисти база берге байдалга таварыштыра берген. Берге байдалдан чоорту уштунар сорулга-биле даараныр цехтиң ажылчыннарын бичии чылыг өрээлче киргеш, ында лыштаныр хүн чок, ийи эзлчегде ажылдап тур бис.

Кайда-даа бергелер бар болгай, ам канчаар, ону бүгү арганларны ажыглап турган, ажып эртер апаар. Даараныла-трикотаж фабриказының ажылчыннары база ындыг күзел-сорулгалыг ажылдап турарлар.

Буян ООРЖАК.
Ак-Довуракта «Олча» акционер-ниитилелдиң директору.

ЧОГААДЫКЧЫ АЯН-БИЛЕ

Кызылда «Искатель» кооператив, шынап-ла, дилээшкиннерлиг. Сарлык, теве, хой, ангор дүгүн дылып ээрерлер. Ону чүн кылдыр белеткеп алгаш, хептерни аргааш, улуг эвес өртекке садып турар. Оларның ажыллакчылары хуу улустуң чагыын база кылып бээр. Кымда сарлык, теве, хой дуктери бар болдур, оларга аппарып бээрге, арыглап хоюглаваш, чүн кылып бээрлер. Ол кооперативтиң мастери Полина Монгуш бичии-даа, улуг-даа улуска кандыг-даа хептерни аргыыр бис деп чугаалады. Бичии уулларга чүн платьелерни, чылыг чүвүрлерни, дискек каран чылыглан кедер гетрлерни аргыр турарлар.

ЧУРУКТА: мастер Полина Монгуш аргып алган аржыылы-биле. Оларда ындыг аржыылдар-ла хөй. Күзелдиглер ону садып, ал-бодунга азы ажы-төлүнге-даа тааржыр кылдыр чагыдып база алыр. Амгы шагның аяны ындыг-дыр. Алды арганын тып, ажылдавас болза, амыдырап-чурттаары берге апарган.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

БАЙДАЛ ЭКИ

Хүн бүрү соок дыңзып орар. Ынчалза-даа Чаа-Хөл кожуунну малчыннары ниитиниң малын кыштан хүр ажырар дээш шудургу ажылдап турарлар.

«Ак-Туруг» совхоз мал чемин четчири-биле белеткээн. Чижек кылдыр Чаш-Тал сүт-бараан фермазында байдалды ап болур. 5 саанчы болгаш кадарчылар Көк-кыс Иргит, Очур Иргит бир деминг ажылдап турарлар. Тускай белеткеп кылган, пресстээн саванны, оңгар иштинде шыгжаан силосту тракторжу Даваа Шапур-оол кажаалар иштинче болгаш хүндүс инектер турар чадагай кажааларже доктаамал сөөртүп турар.

Кажаалар иштинде өө өлүмнүг «Т-25» трактор-биле Николай Көк-кыс сөөртүп мазында кыштаглаашкын чотурар болду. Сүт-бараан фергумчалыг, байдал эки.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

26 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Сырбык биле Шойгу Монгуштар ажыл-агыйларның малын малдаар, оларны азырап өстүрер ажылга 26 чыл дургузунда бараан болуп келген. Олар амгы үеде Бай-Тал кожуунуң «Бай-Тал» совхозта ажылдап турар. Хоочуннар өөренген ажылын холдан салбааннар.

Олар эрткен чылын 100 хойдан 85 хураганны, 1 хойдан 1 килограмм 800 грамм дукту кыргып ап шыдааннар. Олар чайгы үеде хойларын Мөнгүлек деп черге одарладып, семиртип алган.

«Хоочун кокту, хола кактыг» дээр болгай. Малчыннарның коданында 380 хой бо кышты онча-менди, хүр ажып турар, кажаа-хораазын чогуур үезинде септеп, чылыглаап алган. Ол өө-буле чайгы үеде мал чемин белеткен алыр чаңчылдыг. 25 тонна сигенин Туралыгда кыштаанда сөөртүп чедирип алган. Ала-мезинге улуг дузаны уруу Долаанга Монгуш чедирип турар.

Кадыыл ИРГИТ.

100 МУҢ ДОЛЛАРНЫ БЭЭР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы — экономика сайыды В. Б. Салчак баштаан Чазак төлээлери Кореяга чораан келген. Ол дээрге бо чуртка албанның ажыл-херээн кылын барган баштайгы болук болур. Оларны чылыы-биле хүлээп алган болгаш дугуржулга, чугаалажылышкынар түүнелдиг болган.

Кореяның «Ай-Си-Эн» фирмазы-биле дугуржулганы кылып, чугаалашкан соонда Тывага 100 миллион долларны тускайлап бээр шиитпирни ол хүлээп алган. Ынчангаш бо фирма-биле керээни чарган. Ында 1996 чылда Кызылга мебель фабриказын ажылдарын көрүп турар. Бо бүдүрүлгениң дериг-херекселдерин Тывага фирма сөөртүп эккелгеш, тудар. Ол доостурга, аңаа делегей стандарттарынга дең эки шынарлыг мебельлерни кылыр. Шагаан-Арыга хем портун, Кызылга алгы фабриказын, чаа аэропорт тударының талазы-биле дугуржулгалар база чедип алдыган. Бүдүрүлгелер доостурга оон кирген орулганы көрейлер албас, Тывага өске бүдүрүлгелерни тударынга ону ажыглаары көрдүнгеп. Шак мындыг ажыктыг дугуржулга чедип алдынган.

Бистиң корр.

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЫЛАР КЫМНАРНЫ СОҢГААНЫЛ?

Мөнгүн-Тайга кожуунуң чурттакчылары бо эрткен сонгулдаларга барык шуупту киришкен.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш иштики херектер сайыды В. Б. Кара-Сал олар эң хөй бадыдаашкынны алган. А Күрүне Думазынга эртемден К. Д. Аракчаа мурнаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутатка кожуун чагыргазының сад киллизиниң эргелекчизи Василий Иргит сонгуттурган.

Мөнгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазынга моон мурнунда ол албан-дужаалга ажылдап чораан Ш. И. Намы сонгуттурган.

Каргы болгаш Кызыл-Хая суму чагыргаларының даргаларынга моон мурнунда кожуунуң чер реформазының комитединиң специализинге ажылдап турган Виктор Хертек болгаш суму чагыргазының даргазы турган Дадаа-оол Иргит - олар тус-тузунда сонгутканнар.

Кожуунуң чону Тыва Республиканың Конституциязы дээш 100 хуу бадыдаан.

Александр СААЯ.
Кожуунуң электри харылзаазының начальниги.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ-БИЛЕ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин РСФСР-ниң «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлузунуң 110 чүүлүнүң «Ж» пунктузун ёзугаар 1931 чылдың декабрь 31-те чедир төрүттүнген хамаатыларга пенсияны улгаттырар дугайында Чарлыкка ат салган. Ол дугайын күрүне баштыңының парлалга албаны дыңнаткан. Оларга пенсияларны алаттынган Хоойлунуң 96 болгаш 97 чүүлдеринде тодараткан ажылдаан үезин бадыткаарын негевейн-даа улгаттырарын көрүп турар.

Пенсияны улгаттырар эргелеп берип турар Ала-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ажылдаан стажын бадыткаар айтырыг талазы-биле хамаатыларның хей саныңа дилеглериниң үржүүндан болгаш ол үеде пазы четпээн хамаатыларны ажылга киирип, оларның ажылын шуптузун документилерде демдеглеп, ооң ажылын барымдаалаан, ындыг Чарлыкты үндүрер ужурга таварышканын парлалга албаның дыңнадыында демдеглээн.

Чарлыкты 1994 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдурар болгаш РФ-тиң Федералдыг Хуралынга чугаалажып көөру-биле киирер.

МЕГЕ ААЗАААШКЫННАР, АЗЫ А. А. РУДОЛЬФТУҢ «ЧАЙ ЧОКТАЛГАНЫ»

Кызылда туттунуп турар макарон кылыглар цеги республикага улуг ужур-дузалыг тудугларның бирээзи. Ону бо чылын ажыглалга киирер турза-даа, ол тудуг ам-даа саадап туруп берген.

Бистер, бөлүк тудугжулар «Алаш» деп биче бүдүрүлгеге ажылдап турган, макарон кылыглар цегин тударынга үлүүвүстү киирген бис. 1990-1992 чылдарда бо тудугнун чорудулгазы өй-тавында, график ёзугаар чоруп турган чүве. Тудугга чорудар ажылдарның планын хүнүң-не ыяк дугуржуп ап турган бис. Бистин «Алаш» биче бүдүрүлгевис макарон цегинин тудуун дүрген доозуп дужаар дээш дыка чүткүлдүг, кызымак ажылдап турган бис. Аңаа немештир ол цехтин ажылчыннары чүрттаар 107 орунлуг общежитиени база тудуп турдувус. Бо тудугларны ажыглалга киирерге сонуургалывыс черле улуг турган. Чүге дээрге эки ажылдаанларга тааржыр өртектиг бараанны, хөй акшаны, харын-даа общежитиеден өрээлдер бээрин база аазап турган чүве. «Тыва тараа продуктулары» каттыжыышкынның тускай эртемниг, дуржулгалыг инженерлери Ч. И. Доспан биле С. Д. Кызыл-оол олар цехтин эт-хереклелдерин, машина-техниказын четчелеп белеткээринге эки кириштилер. Херек үүлдер эккелдинген. Монтажниктер-биле сыый харылзаалыг ажылдап, улуг дузаны чедирдилер. Эрткен чылда макарон кылыглары бүдүрүү үндүреринге чугула херек машиналар, дериг-херекселдер коллуунда эптеп салдынган. Ынчангаш ону бо чылын ажыглалга киирерин планнап каан турган болгаш республиканың Чазаа аңаа акша-төгерикти аңгылаап берип келген.

Бо чылдың баштайгы кварталындан эгелээш ук тудугнун ажыл-чорудулгазы доктаап, аңаа ажылдаар кижилер-даа чок, ыржым-шыпшын апарган. Ажыл-херек планнатынмастаан, тудугжулар оон чоорту үүнүп чоруп эгелээн. Чүү болганыл дээш оон чылдагаанын айтыртынарывыска, биске билдингени ындыг болуп турар: январь айда республиканың хлеб заводтарының төлээлери чыглып келгеш, «Тыва тараа продуктулары» каттыжыышкынның чиңгине директору А. А. Рудольфтан ажылының дугайында отчет негээрге дорт ойталаш, бараан садып алырыбиле Москваже чорупкан болган. А ол айтырыг чүге тургустунуп келген дээрге, ол дарга 1991-1992 чылларда хлеб заводтарының ажылынче кичээнгей салбайн, хөй нуруузунда магазиннер ажыдып алгаш, садыг-коммерция кылырынче сундуккан болган. А макарон кылыр цехтиң тудуун бо каттыжыышкын дорт харылап турган. Ынчан хлеб заводтарының төлээлери негелде кылын тургаш, «Тыва тараа продуктулары», каттыжыышкынны дүжүргеш (ынчан аңаа 14 кижи ажылдап турган), «Тываның хлеви» ассоциацияны тургускаш, аңаа үш кижини ажылдадып каан. Ынчан дуржулгалыг инженерлер үстүнде адаанывыс Ч. И. Доспан биле С. Д. Кызыл-оол олар аңаа ажылдай берген.

Макарон кылыглары бүдүрер фабрикалар Россияда хлеб аймаа бүдүрер улетпүргге хамааржып турар. Ынчалзадаа А. А. Рудольф макарон цегин ассоциациялан аңгылап алыр деткимчени Чазактан алгаш, республиканың Эт-хөренги комитединден ол цехти күрүне бүдүрүлгези кылдыр тускай шиитпир үндүртүп алгаш биоги кварталда макарон кылыгларын үндүрүп эгелээр дугайында хүлээнген турган. Ынчан ол цехке Чазактан акша-хөренгини-даа берген. Харын-даа «Тыва тараа продуктулары» каттыжыышкынның 30-40 чылдар дургузунда садып, чыып алган эт-хөренгизин, машина-техниказын, мебелин болгаш өске-даа үүлдерни шуптузун макарон цегинге берипкен.

Ук каттыжыышкынның ажылын уламчылаан ассоциацияның ажылдакчыларын куруг, хос өрээлдерге арттырган.

Бүгү-ле аргалар-биле деткип, ол хире дузалажып турда, ажыглалга киирер макарон цегинге ажыл-херек диңмирээрле боор деп бодаан бис. Ындыг чүве кайда боор, шуут-ла ыржым-шыпшын апарган, Иркутскиден чалаттырган монтажниктер ажылын каапкаш, чана берген. А күжүр Рудольф ооң соонда Президентиге, ооң оралакчы-президентиге харын-даа Москваже ассоциация шын эвес тургустунган дугайында меге хомудаа бижиринге өлежип Моолдан келген хамаатыларга далган, чигир, ус, дрожжи садыглап, совхозтарга хлеб заводтарынга чоруткан машина-техниканы улуг өртектерге сайгарып, «чай чок» чоруп турган. А чоннуң манап турган макарон цеги уттундурып калган. Бо бүгүнүн «хараазындан» Рудольф дарга биоги кварталда даараан хүлээлгезин күүсеттейн, Чазакты бир удаа мегелээн.

Апрель айның эгезинде оралакчы-президент А. Мельников чүвениң ужурун билип алыр дээш чеде бээрге, А. А. Рудольф ийиги кварталда макарон аймаан кылып эгелей бээр бис деп аазаан болган. А ийиги кварталда база-ла чүү-даа кылдынмаан. Ол үеде Рудольф дарга макарон цегинин чуъх сөөртүр болгаш чиик машиналарын ажыглап турган, Абакандан бараан сөөртүү улам көвүдеп, ийи магазинге немештир база бир магазинни ажылып алгаш, садыг-саарылга кылыр дээш шуут «чай чок-талган». Шак ынчаар оралакчы-президентини база мегелээн.

Ийи дугаар төвер деп турда, Президент болу келир деп барган деп чугаа тарай берген. А А. Рудольф макарон кылыр цехтин болгаш херим эжинде бичии бажыңчыгаштың даштын конгуг дүрген чугайлазы шаапкан. Президент келген, чугаа шыңгыы болган. Рудольф дарга ийи ай болган соонда макарон кылыгларын дорааан үндүрүү эгелээр дугайында дангыраан берген. Ол дугайында бир солунга бижээн.

Үшкү квартал эрткен. Ынчалза-даа база-ла огулуг чүве болбаан. Цех хевээр турбушаан. Октябрь ай үнүп келгенде, республика эрткен тос айларның түнелин үндүрерине белеткенип турган үеде тудуг, архитектура сайыды В. Монгуш бо цехке чедип келгеш, ооң ажыглалга чүге киирбейн турарын Рудольфтан айтырарга, аңаа оорта харыы берип чадашкан. Мында кол чылдагаан А. Рудольфтуң макарон цегинин технологизым, техниказын ооң ажылдаар чурумун, ужур-утказын эки билбезинде деп болдар бис. Чүге дизе тудуг ажылдары доозулган, чүгле монтаж ажылдарын төндүрери, электри кожугларын чедир доозары арткан. Ооң соонда дериг-херекселдерни эдиктирер.

Бистер тудугжулар мында ажылывысты доозуп, шыдаар шаавыс-биле үлүүвүстү киирештиривис. А тудугнун чагыкчызы А. А. Рудольфтун талазындан чүве тоовас, харырысалга чогу. республиканың чергелиг улуг тудугну дүрген ажыглаага киирер тудум, чүгле саарылга кылгаш турупканын бистер кайгап тур бис. Ол кол ажылындан аңгыда, «Арат хандырылгазы» деп черде база ажылдап турар. Ындыг харыысалга чок, мегечи кижи араттарны каанчаар-даа төөредип каапкан болур.

Бо чылдың ноябрь айда Москвадан комиссия келген. Аңаа Рудольф бо чылын хоржок, келир чылын ажыглалга киирер мен дээр дугайында харыы берген. Ынчангаш бистиң «Алаш» биче бүдүрүлге ноябрь 11-де чаа цех-биле дугуржулгазын үзүп каапкан. Ам чеже шылажып бис.

Ынчангаш ол хире чугула, улуг харыысалгалыг, чонга ажыктыг тудугну кылыр дээш республиканың удуртукчулары акша-төгерик, машина-техника-биле хандырып, деткип турда-ла, тоомча чок ол удуртукчуну республиканың Чазаа үүг деп болап турарлы?

Тудугнун мастерлери: Николай ГАЗИЕВ, Игорь БАЗЫР, тудугжулар Василий МОНГУШ, Сергей ОЮН.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал дүвүренчиг

САНДАРААН АЖЫЛ, ХОМУДААН СААНЧЫЛАР

Эрзин кожуунуун Ленин аттыг совхозтун сүт-бараан фермазының Сайыр-Аксы деп черде турган механизастаттынган эрги кыштаан хатташ, чаа кыштагны Тестин ол чарында Сөөдерлиг деп черге үш чыл бурунгаар кылгаш, чедир кылбаанындан, ажыглалга ол чылын киирип шыдавайн барган.

Ферма эрги кыштаанга арай боорда кыш ашкан. Ынчанмайн канчаар, чаа кыштагже көжер дээш, эрги кыштаанга септелге кылбаанындан, кыжын удур септеп, мал чемин оон-моон удур сөөртүп бергедээн. Үеним байдалы бо хире берге турда, совхоз акша-көпеек талазы-биле күрүнеге хөй өрелиг турган, хайыраан бүдүн-бүрүн черин хей-ле каапкан, ындыг байдал улуг шүүделге таварыштырган. Оон дараазында чылын харын фермаың тудуу туттунган, кыштагже көжүрген.

Инек-даа, бызаа-даа кажааларын, соодукчу турар черни чедир кылбаан. Кажаанын иштинде инектер баглаар черни ам-даа чедир кылып чадашкан.

Бо чыл-биле ийи дугаар чыл кыштаары ол. Ол-ла бүгү ажылдар ам-даа чедир кылдынмаан хевээр. Ындында-ла байдалы эки эвес кыштаг бо чайын суг үеринге база таварышкан. Аная чурттап турган саанчылар, кадарчылар база улуг каражага таварышкан. Ол когарал дээш эвээш-биче-даа бол, акшаны күрүнеден оларга төлеп берген.

Ол акша оларның когаралынга четпес. Өглерниң кидистеринге, кышкы идик-хептерин садып алырынга безин четпес дээрзин ында ажылдап турарлар хомудап чугаалап турарлар. Идик-хептен олар бергедеп турарлар. Автомагазинден ону садып алыр дээрге-даа, таржыр хел чок боор. Магазин база ховар кээр.

Кыш бодунуң эргезин бүрүн эвлепкен. Амгы үеде ферманың ажылдакчылары бажыңнарда чурттап турарлар. Ында чуртталга бажыңнарының ниити байдалы эки. Фермада 4 саанчы, 2 инек кадарчызы, такныл ажылдап, чурттап турар.

Ында 60 саар инек бар. Ам бо хүннерде 15 инекти саап турар. Сагган сүттү дөрт хонгаш-ла, совхоз төвүнден кээп сөөртүп алыр. Ол сүттү ясли-садка, школага берип турар. Инектерге немелде чем бербейн турарындан, сүт көвүдевейн турар.

Сүт саалдазы көвүдээр туржук. Хүн келген тудум эвээжеп турар. Чамдык инектер кыраан, диш чок инектер безин бар. Олар сүттүг боорга, арттырып ап турган. Ам кыраан, оларны семис турда, күзүн-не күрүнеге дужаар турган. Ам боос ол инектерни садарга-даа албас. Олар ам арып эгелээн. Чамдык малчыннар, өске-даа улус оларны садар ирги бе,азы казыра, молдургаларга орнаар ирги бе дижип, бистен айтырар боор-дур. Амдыгааштан эгелеп хемчег албас болза, час четпес-даа чыгыы. Чок-ла болза, чамдызын бистерге эътке хереглээри-биле садар болза дижир болдулар.

Ферма эргелекчизи Ш. Чудук чолаачылавышаан, дакпырлап ажылдап турган. Ийи ажылга ажылдаарга берге болбайн канчаар. Ферма дээрге ажыл-агыйның база бир чугула бүдүрүлге участогу, кол адыр-дыр. Ынчангаш чаңгыс аай ферма эргелекчилеп ажылдаарын аная сүмелээрге, чаңгыс аай чолаачылаар мен дээш, ол ынавайн барган дээрзин оларның чугаазындан билип алдым.

Ам чаа эргелекчи ажылдаа-ла үр болбаан. Ол боду суурда чурттап турар. Бис барган хүнүвүсте, ол аная чок болду.

Учётчик Кызыл эмчизинде чыдып эмнедип турар. Инек кадарчызының бирээзи хей чылдарда ажылдан келген Седээ Буду дыка үр үеним иштинде аарыг келген. Аарын турарын даргаларынга чугаалап, орнунга кадарчы тывар дугайын сагыныпып, дилеп келген. Ынчалзажок совхозтун удуртукчулары аная хамаарыштыр кандыг-даа хемчег албаанындан, аарыг кедереп келген, өөнге ол чыдыпкан. Эмчилер ону шинчип көргеш, кожуун эмнелгезинче алгаш барган, оон Кызылга чедирер ужурга таварышкан. Аарыг кижи орукка аппар чорда, улуг бергедеп. Кызылга барык угаан чок чыгыы четкен, ам кандыг байдалда чыдарын оон аалының ишти аная үр чылдарда саанчылап ажылдап турар Балчыт Буду сагыш човаа чугаалап олурар чорду. Кызыл кирип, барын ужуражын көөр дээрге, совхозтун акшазы үнметтээн дээрзин хомудап орду.

Шынап-ла, кижилериң кадыынче сагыш салбас, үүгле ажылда-ла, ажылда дээрге кайын боор.

Фермага совхозтун удуртукчулары-даа, тускай эртемниглери-даа келбес, ниити байдалы-биле көрүп, танышып, ында ажылдап, чурттап турар кижилерни амыдырал-чуртталгазын сонуургаваайн турары оон-на илдеп.

— Ынаар электри шугумун киирген-даа болза, инек кажаазында лампочкалар чок. Ол дугайында айтырыгны тургузарывыска, боттарыңар садын алыңар дээр. Ындында-ла акша-шалын албайн турар улус кайыын акша алыр бис. Оода ол лампочкалар база тывылбас. Бажыңнарывыста кыпсып турар лампочкаларывыстан уштун алгаш, инек кажаазынга эзрип, инектеривисти саардыр бис. Ам канчаар дээр.

Бисте ясли-садик назылыг 4 бичии уруг бар. Ургуларывысты ясли-садикке тургузуп алыр дээривиске, суурда садик доктаамал ажылдавас. Ынчангаш бо бичии кижилерни ажылдаарда бажыңга кааптарга, берге-дир — деп, саанчылар хомудадылар.

Ферма механизастаттынаан болганда, шупту ажылдарны хол-биле кылып турар. Ынчангаш кылыр ажыл хей.

— Ам мында үүгле 2 сараат сиген бар-дыр. Кажан четчири-биле дүжүрүп бээрил? — деп айтырдым.

— Ол дугайын билбес бис. Кыргыс-Тейде, Артыштытда белеткеттинген мал чеми хей дижир чорду. Кыргыс-Тейде сиген, сенаж, саван бар, ону дүжүрген шаанда көөр ыйнаан — деп харыыладылар.

Ферманың кожазында инек кадарчызы Хорбаа Зайцевтин аалы бар. Оларның коданында эр, кыс каттыштыр 110 инек бар. Оларның 50 хирези кыс. Оларны фермаа үзүп дужаар. Ол инектерни дужаапкаш, кыштагже көөрин чугаалады.

— Чогум кыштап турган кыштаавысты суг үери алган. Ам аная кыштаар арга чок, өскүшык. Пенсионер аавыстың кыштаанга кады хонар бис. Черле хомудалывыс улуг. Солун-даа албас-тыр бис. Бистин совхозтун директорунга кижилер черле ызырынмастаан. Бо чылын безин 3-4 кижи солушту. Оон уламыннан ажыл-агыйнын сандарап турары бо — деп, огнун эрезжен ээзи хомудалын илеретти.

Совхозтун директору, ында мал ажылының тускай эртемниглери шак бо материалды номчааш, оон түүнел үндүрүп, айыттынгы четпестерни эдериниң хемчеглерни алыр боор.

Бо материалда айыттынган үүлдерни кожуунун кедээ ажыл-агый эргелели болгаш бо үүлүлү бижээн автор ону моон-даа сонгаар шыңгыы контрольга алыр дээрзин ол совхозтун удуртукчуларынга сагындырып каалы.

Николай ДАЖИНМАИ.

Көдээ ажыл-агый специализинге сөс

ЭКИ ЭРТТИРЕРИНЧЕ УГЛАНГАН

Девискээринде улуг хар чагган кожууннарның ажыл-агыйларынга дуза көргүзериниң хемчеглериниң дугайында Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижиковичиң Ооржактың хүлээп алганы шиитпирин мал ажыл-агыйын харыылап орар специалист кижи болганымда, ону бүрүнү-биле деткипр мен.

Улуг-Хем кожуунда эң ылангыя «YTKA 25 чылы» совхозтун девискээринде нодбрь эгезинде хариың кылыны дөртен сантиметр ажа берди. Бойдустун хай-халавынга таварышкан деп турары чөп. Ол хире кылын харның сөөлүнде хадааш, хөртүктеп база каапкан. Аргалыктыг даанда Казанак деп черде хойларның даваннары ам безин тастап эгеледи.

Совхозтун специалистери, бригадирлери бо берге хүннерде черле олут орбайн чорун тур бис. Мырыңай чаа бодум Аргалыктыгда тос коданны эргидим.

Баштай-ла Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Полит-оол Шаңмакка четтим. Сиген-ширбиилинин чамдыызын коданында эккеп алган. Малының денгели эки. Ынчалза-даа элээн каш хойларда кодур бар хире. Оларны совхозтун кол эмчизи Роза Данзын баштаан бөлүк сыкыртып, кожуун төвүндек келген лаборант Ажыкмаа Санчы хойларның дүктерин шинчилээн.

Кайда берге болдур, ынаар бүгү күштү мөөннээри чөп. Эм-тан өртээ чежемейниң-даа улуг болза, харамнанган херээ чок. Рубльди камнап чыда, миллионнарны чидирип аарывысты утпас херек. Бергелерни уйгу-чыдын чок демисежип тургаш эртер болгай.

Полит-оолдуң кожазы Хүреш-оол Мунзук бодунун чаа туткан кыштаанда сиген-ширбилин кажаа долдур сөөртүп алган, ам үүгле сайгылгаан киирер ажылдар арткан. Хар чеже-даа улуг болза, «көзүнген будун тыртпас» малчыннарның бирээзи ол.

Совхоз төвүнден ырак черде турар бо кыштагта чоокка чедир автомагазин барбаан. Хлеб безин үстү бээр. Мен чоруп турар үемде. Полит-оолдар хлеб чок мүн ижип орар улус чорду. Моон алгаш көөрге, совхозта ажылчын кооперациязының автомагазини малчыннарның тур үеде акша албайн турарына сылдап алгаш, анаа олурушкан хире-дир. Мээң саналым: берге үеде ажылчын кооперациязының баштаар чери ырак-узак черде чурттап турар малчыннарга шай, таакпы, чигир, хлеб дээн ышкаш эң-не чугула үүлдерни чээлиге берзе эки. Совхоз ону ниити санажылга-биле төлеп бээр аргалыгла болгай.

Кызыл-Дашта хоочун малчыннар Зинаида Седип-оол Монгуштар өдек кыштаан малгаштап чугайлаан, кошкак деп санаан хураганнарын тускайлап, чемгерген турлар:

— Дагаа чылының соо аар. Хар улуг, соок болур, хүн бүрү шимченип турбас болза, ат болганы ол — деп, Седип-оол Төреевичиниң чугаалап орары чөп.

Малчынның коданында ийи терге ишти сиген дүшкен. Бодунуң белеткеп алганы он ажыг тонна сигени шынаада хевээр. Ол сигенни совхозтун тракторлары-биле сөөртүүп бээр боор дугуруштувус.

Казанак-Бажы деп черде Хорлуу Кызыл-оолдуң кадарган хураганнары кыжыктаан. Оларга оът-сиген дазылы ижиртип турган соксаткан. Черле ынчаш малдың тыптып кээр хамчык аарыгларынга тываларның шаг-төөгүдеп бээр ажыглап келгени «кара эм» дижир артыш, чойган, аңы, ханды дээн ышкаш үүлдерни ажыглаары чугула. Олар бирээде, дүрген дуза чедирер. Ийиде аптека чедип, акша-көпеек чарыгдап турбас болгай.

Бо кыштаг өскелеринге бодаарга, дыка бедик, барык-ла арт кырында. Хүннээрек одарларлыг. Ынчангаш малчыннар хураганнарын ынаар сүрүп, чер оълу чиртип турары чөп. Чүге дээрге чер оъдунда витаминнер көвей дээрзи билдингир.

Аныяк малчыннар Людмила, Владимир Кенденнер Ногаан-Дашта кыштаглаан. «Эйлиг-Хем» совхозтун Ортаа-Хем бригадазынга малчыннап турган болгаш элээн арга-дуржулгалыг улус. Олардан ырак эвесте Олег, Андрей Оюн алышкыларда байдал база үүгээр. Кажаазы чылыг, сиген-ширбилин база бар.

Үстүнде чорааным кыштагларда ажылдап, чурттап турар кижилернин тура-соруу кыштаглаашкынны онча-менди эрттиреринче угланган. Кижилерни акша-шалын айтырыы элээн дүвүредип турар. Ынчалза-даа бистин Президентивистин малчын өг-бүлелерге бир удааның дузаламчызы кылдыр 20 мун рубльди бээр дээнин улуг өөрүшкү-биле уткуп, хей-аът киргенин демдеглээр апаар.

Совхозтун шээр малы бо чылын 28 коданда кыштаглап турар. Оларның кодан бүрүзүнде дөрт тонна хире силос дужуртүнген. Аная немей эрткен дыштаныр хүнде шеф организаставш, орукчирин багай, эң ыраккы коданнарже дөрт тракторга, алды чүк машиназынга сигеннерни чедирдивис. Бо дээрге хүн бүрүнүн ажылыдыр. Ындыг хемчеглер моон сонгаар-даа доктаамал алдынар ужурлуг.

Бистин санап турарывыс ёзугаар алырга, совхозтун бода болгаш шээр малынга бээр силос, сенаж дээн черге-лиг чулуктуг чемнеривис четчир. Ындыг турбуже, сиген шуут четпес, дөрт чүс тонна херек. Ону кайыын алырыл? Чүнүң-биле солуурул? Аарыглыг айтырыгларывыс бо.

Бо хүннерде чеди-сес чүс тонна хире саван тараа шөлдериниде чыдып турар. Совхозтун үш борбак трактору оларны сөөртүр хамаанчок, белеткеп алганывыс эвээшбиче сигеннивисти безин сөөртүп четтикпейн турлар. Маңаа өскээртен дуза дилевес болза хоржок. Бо талазы-биле кожуун, республика харын-даа Россия Федерациязының-даа деткелинге чедир дузалаар айтырыгны көдүрер болза эки деп бодаар мен.

Хураган-оол СЕРИҢ.
Совхозта кол зоотехник.

Номчукчунуң бодалы

ДЕЛГЕМ КӨРҮШ, ХЕРИИ БАЗЫМ

Тываның база бир салымчаанныг оглу, чечен сөстүң чаяакчызы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Монгуш Кунгааевич Өлчей-оолдуң бо чылын чырыкче үндүргени «Таныышпазым чээннер» деп чечен чугааларының номун аажок сонуургап номчудум. Шынап-ла, холдан салбас, хойнумдан ыратпас апарганымны чажырбас мен. Чогаалчы ол номун чечен, тывынгыр бижээн-дир. Номчукчу кижини дораан-на бодунче хаара тудуп, хандыкшыда бээр, кайгамчык-ла сорунзалыг ном-дур дээрзин эскердим. Ылангыя Монгуш Кунгааевичиниң сөзү чечен, дузу четчир болгаш номчуурга номчуттунгур.

Элдеп-зүйн көрүштер, эскериглери черле онза-дыр. Амыдырала бар-ла чедер-четпестерни онзалап демдеглээн. Чогаалчы кижи дээргеле, караа көскү, кулаа дыжы, чон-биле кады чоруур, үе-биле денге базар, чонуңун чүрээниң согуу-биле чогаалчының чүрээ денге согар болганда, Монгуш Өлчей-оолдуң бүгү сеткил-чүрээ, өөрүшкүзү-даа, мунгаралы-даа ында бүдүн-бүрүнү-биле сиңиннкен боор-дур.

«Хөөрээрниң чугааларын» катап үндүргени дээш редактор Анчымаа Дакаевна Саткa номчукчуларның өмүнээзинден өөрүп четтирдим. Ол дээрге номчукчуларга өртээ турбас белек-тир. «Хөөрээрниң чугааларын» он-даа катап номчуурга, кижиниң сеткили эрикпес боор-дур. Каш чыл бурунгаар каш катап номчаан-даа болзумза, ам бо удаада номчуурумга харын мырыңай кайгамчык сонуургалды хайныктырды. Ынчангаш Монгуш Кунгааевич Өлчей-оол номчукчузун хаара туда бээр салым-чаанныг, өшпес тура-соруктуг чогаалчы дээрзин тыва улуста ону билбес кижи чок дизимзе, часпас боор мен. Оон чогаалдары ынчангаш өлүм чок, өшпес чырыткы-дыр. Чогаалчы кижи өскен чериниң чаартылгазы, өргүн чонунуң келир үези дээш туржур болганда, эң-не эскерничел, човаг-шылаг билбес, моондактарга торулбас.

А шынында Өлчей-оол Кунгааевич боду эрте чажыңдан-на инвалид болган, бижиир салааларының чамдыктары безин чок кижи. Хай-бачыт таваржып, керосин чазылгаш, өрттенген. Ынчалза-даа ол бодунуң тура дүшпес тура-соруу-биле бурунгаар көрүжү-биле, херии базымы-биле шак ындыг шаптараазыннарны эрестиин-биле эрткен.

Чонунга чогаалчы салымчаанныың эскертирер дээш Монгуш Кунгааевич та чеже күжүн үндүрген, та чеже дерни төккен, та чеже катап даң хаязын уткаан. Чогаалчы кижи хондур бижиттингеш, улаштыр ажылдап чоруй баарын бодум билир болгаш мону бижий бергеним ол. Чогаал ажылы ол дээрге эң берге, эң харыысалгалыг, аажок чымыштыг ажыл дээрзин бодум хуумда эскерген мен. Тура-сорук чок, туткан холу кошкак кижилер болза, чогаалчылар одуруунга чоруй албас. Ындыгларга ном үндүрер хамаанчок, анаа ажыл-ишчи корреспонденциялар-даа бижиири болдунмас.

Монгуш Кунгааевич чонунга бараан болган, балалбас исти арттырган. Ынчангада оон кылган ижи хыралбас, баскан изи балалбас Ол хей очулгаларны орус дылдан тывазынче кылган. Эвилелдиң болгаш даштыкы талантылыг чогаалчыларның кайгамчык ханы уткалыг чогаалдарын тыва номчукчуларга бараалгатканнарының бирээзи. Өлчей-буянныг, өндүр кежиктиг чогаалчывыс-дыр. Моон-даа сонгаар ол өки чогаалдарны биске бараалгадыр дээрзи чигзиниг чок.

Монгуш Кунгааевич Өлчей-оолга Тываның алдарлыг чогаалчызы, харын-даа улустуң чогаалчызы деп хүндүлүг атты тывысса деп күзелдиг мен.

Ол ындыг хүндүлүг атка төлептиг дээрзин факт-барымдаа-биле бадыткай бээрлер бар, меңээ ушкажып, улажы бээрлер турар дээрзинге идеген артым.

Өөлет ЧИҢМИТ.

ШАЛЫПЧЫ АЙДА ИЛЕРЭЭНИ

Республиканың ИХЯ-ның паспорт-виза албаны Тываның девискээринге даштыкы хамаатыларның келириниң болгаш турарының талазы-биле контрольдуң шалыпчы айын эрттирген. Шалыпчы ай үезинде хоорай, кожууннарның иштики херектер килдистериниң паспорт-виза албаннары даштыкы хамаатыларның турар черлерин (аалчылар бажыңнарын, общежитиелерин, хүлээп ап турар организацияларның гараждарын, хуу секториу) удаа-дараа хынап, даштыкыдан келген кижилериң документилерин хынап көөр талазы-биле рейдилерни чоруткулаан.

Шалыпчы ай дургузунда 49 рейдини чоруткан болгаш оон түүнелинде 167 улуг эвес административтиг чурум хажыдыышкыннары толаттынган. Ол дээрге бүрүткел чок чурттаары, куш чок апарган документилерлиг болуру, республиканың девискээринге ыңай-бээр чоруурунуң чурумуи үрээри, ийшаанда үнүп чоруурундан ойталаары дээн ышкаш чурум хажыдыышкыннары-дыр.

Барыын-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизиниң паспорт-виза албаныың ажылдакчылары рейд үезинде бүрүткээшкин эртпээн даштыкы хамаатыларга чурттаар чер берип турган М. П. Чебочаков дээрзин илереткен. Ол ышкаш даштыкы хамаатыларны чурттадып ап турар хамаатылар Г. О. Папын, А. Г. Ооржак, М. Б. Ооржак олар-биле профилактиктиг беседаны кылган. Оон аңгыда, даштыкы хамаатыларның боттары-биле чурттаар черлерин хынамчалыг шилип тыварының дугайында чугааны чоруткан.

Бистин сагындырыгларывысты херекке албайн турганынга харыы болган-даа дег, 1993 чылдың сентябрь 30-де Ак-Довурак — Абаза оруунун 24-кү километринге Дээрбе-Даш деп черге хонуп чыткан моол хамаатыларже ок-чемзектиг Дээрбеледиг халдаашкын болган. Халдаашкынның түүнелинде Моолдун бир хамаатызы иштинче аттырыпкаш, балыгланган. Бо болуушкун талазы-биле кеземче херээ оттуртунган.

Оон мурнунда Россия Федерациязының девискээринге даштыкы хамаатыларның турары 5-7 хонук-биле кызыгаарлаттынып турган болза, ампы үеде ол хуусаа 14 хонук чедир көвүдээн. Даштыкыларның турар хонук-хуусаазын узадып каары арай таарымча чок болуп, оларның янзы-бүрү чурум үрээшкиннери кылырынга идиглиг-даа болуп турар. Транзит-биле бистин республикаже чоруп олургаш, олар орук ара Тываның чурттакчылыг черлерине доктаап, тускай чөпшээрел чокта-ла, садыглап, үндүрүг төлээринден ойталап, бүрүткелдаа эртпейн турарлар.

Барыын-Хемчик кожуунуң ИХЯ-зының паспорт-виза албаныың ажылдакчылары 11 кижи санныг Моолдан чоруп орган ийи бөлүктү хынап көөрге, олар Абакан хоорайның «Артыстар» деп эштежилгезиниң болгаш Улангом хоорайның «Тогс Буянт» компаниязы-биле чарган кереэзин ёзугаар Абаканче бар чыткаш, Тываның хоорай, суур бүрүзүнге кирип, садыг-наймаа кылып, чедер дээн черге — Абакан дугайында безин бодавайн чоруур болганнар.

«Алаш» эрттирилге пунктузунга Моолдан эрткен 59 автомашинаны, хынап, дазылаашкынны кылган.

Тураның болгаш Шивилгиниң контроль-эрттирилге пунктуларынга база шак-ла ындыг хынаалдарны чоруткулаан. Абакан — Кызыл маршруттуг автобуска кандыг-даа документизи чок Моолдун хамаатызы Баяр Алтан чораан, ону Кызылдың хүлээп алыышкын черинге эккеп, кандыг сорулгалыг Тываже кирип олургының тодарадыры-биле чоруткан.

Өөр кожуунуң девискээринге Хандагайты — Кызыл аразының рейс автобустарын хынаан болгаш база Моолдан чоруп олурган транспорт бүрүзүн хынап көрген. Рейдилериң болгаш хынаалдарының түүнелинде Моолдан эртип келген бөлүк бүрүзү үрелик транспорттуг, кижилер сөөртүүнге таарымча чок, болганчок-ла орукка үрелип чоруур техникалыг болуру илереттинген.

Паспорт-виза албаннарының ажылдакчылары аалчылар бажыңнарын доктаамал хынап турлар. Кызыл хоорайның «автомобилист» аалчылар бажыңынга хынаалдалардан илереттингени чүл дизе, оон хамааржыры «Тыва автотранспорт хандырылга» каттыжышкынның талазынан кандыг-даа контроль чок. Аалчылар бажынынга Моолдун 15 хамаатызы янзы-бүрү чурум хажыдыышкыннарлыг чурттап турган.

Шак-ла ындыг байдал «Алдың өргээ» аалчылар бажынында база бар болган. Катап хынада үезинде документилери чок моол хамаатылар аная чурттап турган. Аалчылар бажыңының директору Е. А. Сендини административтиг комиссияже киргеи.

«Кудук» Кызыл хоорайда тараачын ажыл-агыйын хынаарга, ында база бүрүткел эртпээн моол хамаатылар чурттап турар болган. Ол моол хамаатылар бистиң республикаже меге телеграмма болгаш меге кереэ-биле келген.

Кызыл хоорайның обжежитиелерин хынаарга, пединституттуң студентизи Чулуун Оюунбадам үүгле Эрэниге чедир эрттирилгелиг моол хамаатыларны общежитиеге чурттадып турган. Кызылдың Аңгар бульвары 10-174-те база пединституттун общежитиезинге хоорайже чогуур документилери чок кирип келген моол хамаатылар хонуп турары илерээн. ККПИ-ниң өөредилге талазы-биле проректору М. В. Оюнга адаттынган фактылар талазы-биле сагындырыгны чоруткан.

Үстүнде айыттынган чижектерге даянып алгаш, ИХЯ-ның паспорт-виза албаны будүүрүлге черлериниң, албан, организацияларның удуртукчуларының база хуу-даа кижилериниң хоойлу ёзугаар тодаараттынган дурумнерни хажытпазын сагындырып тур.

Елена ШЫЫРАП.
ИХЯ-ның паспорт-виза албаныың инспектору.

Парлаттынган материалга хамаарыштыр

АГАРТЫЫШКЫНГА ХАМААРЫШПАЗЫНЫҢ УЖУРУ ЧҮДЕЛ?

«Шыныың» 217, 218 дугаарларында Алексей Дугержаанын «Бештин херээниң шыны кажан тыптырыл?», Биче-оол Монгүл-оолдуң «Катап көөрүн дилеп тур мен» деп үүлдериндe айтырыг дурум ёзугаар шын тургустунганын деткивишаан, бодумнуң хууда бодалымчы илередикселим.

30-40 чылдарда Тываның иштики херектер органнарының илередип, узуткап турганы «контрреволюстуг организациялар, белүктер болгаш ийи-чаңгыс кижилер» шуптузу-ла «Сат Чүрмит-Тажының контрреволюстуг организациязының артынчы салбырлары, салаа-сайгыттары болгаш идепкейлиг кижикчилери» деп бурааддыгыраш, аар яла-бурууну хүлээп чордулар.

Төөгүнүң кымдан-даа хамаарышпас хөжүлдези үк айтырыгның ылап шынын тыпкан. РСФСР-ниң Дээди суду чаа ажыттынган байдалды ёзугаар 1964 чылдың сентябрь 3-те 1938 чылда ТАР Биче Хурал Президиумунан тускай томуйлаткан Оюн ажык судтун Сат Чүрмит-Тажыны баштадыр 9 кижини боолап өлүрер дээн доктаалында үүлгедигинің составы чок деп санааш, политиктиг тускай сорулга-биле иүгүлдеп чогааткан кеземче херээн күш чок болдуруп соксатпышаан, боолаттырып шиитпирген 9 кижиниң шуптузун агарткаш, оларны кижи деп төлептиг аттарын эгиткен.

А Сат Чүрмит-Тажының «контрреволюстуг организациязынга» хенизг-даа барымдаа чокка чыпшыр иүгүлдеткеш, хилинчек үүлгетпейн чыткаш, хоойлуунуң каржы харыысалгазын элбедел-биле хүлээгеш, кара хилинчекти үүктеп чораан хей санныг актыг кижилерни ол политиктиг иүгүл-каргыштан мынчага чедир чүге агартпайн, «агартыышкынга хамаарышпас» кижилер дээш, кара дазыда ам-даа арттырышаан турары дора дээрге-ле кижизиг эвес эргижирээн политика-дыр!

1953 чылга чедир Тывага калчаарап турган өлүрүкчү репрессияларга алзыкан кижилериниң шуптузун политиктиг сорулга-биле мегелеп чогааткан хоозун иүгүл, хиныг холдар-биле күүлеп бүүддадып турганының колла үндезин өөрү. «Сат Чүрмит-Тажының контрреволюстуг организациязы» деп санап турган. А херек кырында Чүрмит-Тажыга баштаткан контрреволюстуг организация Тывага кажан-даа турбаны 1964 чылда-ла үндезиледдин-биле бадыткаттынган.

ТАР ИХЯ сайыды чораан Оюн Полат чуртталгазының сөөлгүн хүнериниде, «кызылдустаары» чайлаш чок апарганын билгеш, бижип арттырганы **«кончуг чажыт! Дириг чыдырымда ажытпас силер!** деп чагааш, Тыва Республиканың Күрүнеин Төп архивинге шыгжаткан сактыышкыны Сат Чүрмит-Тажыга баштаткан «контрреволюстуг организация» Тывага турбаанын база катап бадыткаан, чаа байдалды ажыткаш, ук айтырыгга шын харыыны берген.

Чүл дизе, 1936 чылдың чайынында-да Салчак Тока-биле Көк-Тей арыынга келээ арагалап олургаш, Сат Чүрмит-Тажыны, Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, Оюн Танчайны Тывада контрреволюстуг организацияның баштынчылары дээш, тудуп хоругдаш дээдн хемчег-биле боолап шиндер дугайын дугурушкан бис» деп, О. Полат ол сактыышкынында шынзыдын бижээн.

О. Полаттың сактыышкынын Тыва Республиканың Төп күрүне архивиниң харыысалгалыг ажылдакчызы Николай Күнчүн Полаттың мөчээнинин соонда, чазын номчаан бис, ол дугайын репрессиялар дугайында номуида бижээнин менээ чугаалаан.

Мынчангаш О. Полаттың өлүр мурнунда бижип арттырган сактыышкыны Тывага «контрреволюцияның» каргыштыг өлүрүкчү буттары үүгле С. Токаның тускай политиктиг бодалы-биле дөстелип тывылганын, 1953 чылга чедир тергиндеп турган ажык террорлуг репрессиялар С. Токаның дорт киржилгези-биле боттаныр, тыва улуска удур оон өлүрүкчү үүлгедиглерни О. Полаттың өлүр мурнунда бижип арттырган сактыышкыны Токаны беш халыпас боттуг бижимел документ болуру чайлаш чок.

Ынчангаш Сат Чүрмит-Тажы баштаан 9 «контрларны» буруудатканында үүлгедигинің составы чок болганы-биле агаргаида, оларга чыпшыр иүгүлдеттиргеш, өске кеземче херектери-биле шиитпирлериниң буруудатканында үүлгедигинің составы база чок болуп болгаш олар шуптузу логиктиг дурум ёзугаар агарары албан болуп ужурлуг.

1962 чылда Тывага эгелээн политиктиг агартыышкынларының шуптузу кылан тас чөптүг шын эрткен деп чугаалаары берге. Чүге дээрге ынчан С. Токага үдүүр чорук артышаан турганы-биле политиктиг агартыышкын СЭКП Тыва обкомунуң, оон бирги секретарь Токаның күштүг холгаарлаашкыны-биле эртип турганы чажыт эвес болгай.

Чижээ, «Чүрмит-тажыларның херээн агартырган сен дээш, мени политика талазы-биле согур сен!» деп, Тока чемелеп, мени хыйыртап көөр апарган кижи. Ол дугайын репрессиялар дугайында бижээн номнарымда чажырбайн чугаалаан мен. 1991 чылга чедир-ле С. Токаның политиктиг агартыышкыннарга хөөцү чок чораанын ыыттавайн чораан мен. Ол дугайын ам чонумга ажыы-биле медеглеп турарым бо!

1954 чылдың августан эгелеп Тываның КАК (айыл чок чорук комитединге) ажылдаан 14 ажыг чылдарымда, ол органның «мырыңай чажыт» архивинин кеземче (байысаалга) херектерни, ол ышкаш ССРЭ-ниң КАК-тын Төп архивиниден Тывага турган «Чүрмит-Тажының контрреволюстуг организациязының» үүлгедиглериниң бүзүн ажылды чырыдыптар хире, чижээ, ССРЭ-ге турган «троцкистерниң» болгаш МАР-ның удуртукчуларының истелге херектери келдиртип алгаш, кичээнгейлиг өөренип, шаам-биле анализтезимзежок» эрткекке ораптар хире барымдаалыг фактылар тыпааан мен, шыны херек!

Тыва Республиканың Айыл чок чорук яамызының архивиниң боттуг документилерин барымдаалаарга, ССРЭ-ни өттүүндүр Тывага хуюктаалдыр кыпсып турган өлүрүкчү репрессияларның тергиндеп турган чылдарында аргажок актыг кижилерни «контрлар», «чонуң дайзыннары» дээш ТАР-ның ИХЯ болгаш ССРЭ-ниң Айыл чок чорук яамызының Тыва автономиуг обласка хартаачылап турган эргелеля чажыды-биле аинап, истеп сүргеш, чажыды-биле тудуп хоругдап, чажыды-биле байысаап, бүрүүзүн бодуу билинген меге өөк сөглеп алыр дээш эттеп-эрнидеп, «шынчы» херечилерни чажыды-биле байысаап нүүртештирип, **чажыды-биле ТАР-ның** ИХЯ-ның хоойлуга чагыртпас «үштүн суду» дээр чүвениң база кандыг-даа хоойлудан ашкан «үзүп шиидер коллегиянын» чажыт хаалгыг хуралынга шиидип, чажыды-биле боолап өлүрүп, дүнекн шактарда чажыды-биле черге (хөй нуруузунда Шоолдун элезиннериниге) аппарып хөөп турганы шынзыткан актыларны хөйну номчаан мен. Дүш болуп дириг артар кылдыр шиитпирген кижилерниң шиитпелин каяа барып эрттирип турганы база чажыт болуп артып турар. Тожудан болгаш Кав-Хемден ыяш салдадып турган, суг айылынга таварышкаш, өлген кижилерниң саны, ат, фамилиязы чажыт артышаан.

Буруузу чокка репрессияларга дээрбедеттиргеннерни кижизиг сагыш човаашкынынбиле агартырының чыны безин ТАР-ның ИХЯ-га, ССРЭ-ниң Айыл чок чорук яамызының Тыва автономиуг обласка турган эргелелинге шуут турбаан. Ол органнарының кол-ла сорулгазы карабажыңнаткан кижилерни агартпас, ыяап-ла буруудадып, аары-биле шиидери болуп турган.

Политиктиг иүгүлдеп амга чедир агартынмаан, «агартыышкынга хамаарышпас» деп таныалаттырган кижилер 1938 чылдың август-сентябрь айларда болган ТАРН ТҚ-ның суд органнарын холгаарлаан III пленумунуң ТАРН ТК-ның даргазы С. Токаның чүрмит-тажыларның — хемчик-оолдарның — танчайларның хогун үзе узуткаарын негээн ыйыышкыны-биле хүлээп алган өлүрүкчү доктаалын ёзугаар шииттирген кижилер-дир.

Ынчангаш өлүрүкчү репрессияларга кыра дээрбедеткеннерниң шуптузунуң ниити атдаңзызын парлаалгага чарлаары, «агартыышкынга хамаарышпайн» арткан кижилерни дөгерезин актыы-биле ылап болза 1964 чылдың сентябрь 3-те РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалынга үндезилеп агартыры кандыг-даа сонгаарладыышкын чокка негеттинип турар деп билир мен.

Хамаатыларның дээн болбас бүрүн эргелерни Конституция ёзугаар магадылалды-биле камгалаан ёзулуг шын болгаш дидим, хоойлуунуң негелделерин хажык чокка эдерген чөптүг шиитпирни Тыва Республиканың Прокуратуразы болгаш Дээди суду чоокку үеде хүлээп алгаш, үстүнде Биче-оол Монгүл-оолдун болгаш «контр» дирткеш туттуруп хоругдаткаш, ис чокка читкен чоок кижилерни дилеп тыварынга боттуг дуза чедирерин дилээн күжүрлериниң кезергенчиг чагаалларынга дэштиг харыы бээри чүгаа чок деп идеген артым.

Артем БОРБАК-ООЛ.

БУРУНГУ ТУРАСКААЛДАРНЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Алдан чылдарының ортаа үеэзинде Чыраа-Бажы школазынга башкылап тура, май айны сөөлүреди клазым-биле ажы-чорук кылып үнүпкен бис. Кол-ла сорулгавыс — Чыргакы, Шеми хемнериниң девискээринде бурунгу буга-сумун истери, дагларында бижиктиг хаяларны, хову-шөлдериниде көжээлерни чуруккa тырттырып алыры, олар-биле холбашкан тоолчаан чугаалар болгаш черлер аттарының төөгүзүн бижири — бо-ла бүгүнү тускай чуруктар альбомунга сиирип туруп, школа музейинге делгээри турган чүве.

Оруулаус эгези айлыг бооп, Үстүү Хорум-Даргa бижиктиг бир хаяга таваржы бергеш, мында үжүктер дыка бадалчаклаа бол, курраг хараган чээрлеги өөттедип каапкаш, хөлүг кезек-биле кырыдан айлай шыйып туруп, чуруккa тырттырып алдывыс. Өске бир хаяда бижиктери тырттырар арга чок болган, чүге дээрге оларның кырындан «М Коля, Мерген» деп аттарны дозу-биле былчактай бижип каапкан болган. Ам каннаар, Алдын Хорум-Даргe үглай, соң адаанда Хова-Хараган деп черде кижи көжээге чедер, аңаа барып солун чугаа кылыр, дүштеп, чемненип алыр дишкеш, оруулаус уламчылаан чоруптуус. Чер аразы хериң, чээрби шаа километр, алды класс үругларга ол шала аар турган. Ынчалза-даа мээң оларга «ол дээрге онзагай көжээ, өскелер дег үүгле сомнап кагбаан, а дыка шевергин кылдыкан, арын-шырайы, дүрзүхевирлери-даа көрүүттүг, холла көгээрни, азыраан чепсээн-даа хөлөк тола сиилбээн, черле дайынчы шериг баштыңы кижиниң тураскаады деп чүве иллеп. Оон турар чери база оңза — бурун шагның бүгазының үнүнде, ада-өгбелериниң шаг-шаандан ажыглаан чораны ажык тараа шөлүнде» дээн тайылбырын улузумну улам сонуургадып, «голун черге дүрген четсе» дээн сестери мени база сорук киирип чорду. Ынчалдыр дүүш үеэзинде чедер дээн чериске —Хова-Хараганга чедип келдивис. Кел сал-ла, ол-бо көрөүндүм. Элдеп-ле болгай, көжээ турган чериде чок! Оон туржук ында-мында хорум-базырыктар-даа чок. Чазыпканым ол бе дээш, ылавылап харандым — көжээниң турган чери ылап-ла бо. Унуп куду булук суу агып баткан бурунгу буга-даа бо. Ол сугну ынай-бээр аксып, кулахтап, чалдап турган ора-сома артынчылары-даа бо, а көжээ чок!

Каннаар барганыл? Тыва кижи көжээге хол дээр хамаарчок, оон сестир, эллиг дээр, чевер-хөөр-биле дөмей көөр, орайтаарга, оюп эртер болгай. Оны чүү кижи чүсчүс чылларда турган чериндеи тупа соп алгаш барганыл? Оода-ла базырыктар каннаар барган, ол хорум даштар кымга херек апарганыл? Бүдүн клазымны ырмазындырып, мегелеп алган болдум. Ынчалдыр аймаарал, айны тывылбастап турумда, адаавыстан сугтатчылар кыдаштажып келдилер. Оон илерээни чүл дээрге, көжээниң «эртемденнер бис» дээр улус үш-дөрт чыл бурунгаарла чүдүрүп алгаш барган, а калатчыээзи, баштыны болур көжээзи чокта, хорум базырыктарда чүү боор, «белен материал» болганда, чоокку суурнуң тудугжулары бажыңнар таваанда , аппарын салгылаан болту. Ол-ла сугтатчылар: — «Шеми-Аксының Көжээлиг-Ховунуң улуг кижи көжээзи база чок, ол-ла эртемденнер трактор-биле тура соккаш, машинага чүдүрүп чалап, кааш, демир тростар-биле сөөртүп алгаш барганкар. Ам ол ховунуң адым, бөзин артпаан, утпындыраан»— деп шала ундаргай чугаалайдылар.

Ол-ла-дыр ам! Дүгде хаяның бижиктери амгы үениң Кодязы биле Мергени адын мөңгежидип үреп каан, а мында база оон дээредевес— эртемденнер өгелеп каан, тудугжулар доозуп каан. Чоокта чаа-ла эллиг, долу ышкаш сагындырар ховуам аңгадан тас, куп-куруг анаргаан. Бо черинің чону, келир салгалы ада-өгбелериниң тураскааладарын кажан-даа көрбестер, сонуургап магадавастар. «Бистин төрээн черивис онза төөгүлүг ораан эвес бе?» деп тывызыксыг бодал оларның сагыш-сеткилин кажанда-даа эргивес, бодалынга кирбес. Оларның чер-чуртунга ынчаар чоргааравр эргезин, төөгүүнүң тураскаалдарын ол-ла черинге өөренир, шинчилээр аргазын бир холу-биле бүүн тарын, эртем-шинчилелдер кылып, өске холу-биле кавырактанып, өске чонуң байлак-кежин болур көжээ-тураскаалдарын кара туразында аажылап турган эртемденнер болгаш, база амгы үениң «тудугжу» үргелдекчилери чок кылып каапканнары ол-дур. Кайызын-даа кандыг дээрил? Ийет, харын, баштайгылары көжээ-тураскаалдарны Саян артынче көжүрүп, дуу ол эртем төптери, Москва, Ленинградка аппарып. «Делегейге делгеренир бис» дээнер дижик. Ол ындыг-даа ыйнаан. Ынчалза-даа орлон-енисей бижимелдери, ол ышкаш Тываның өске-даа бүрүн тураскаалдары **ол-ла черинге турган**, кара шагда-ла — он чеди векте-ле эртемге билдинип, XIX векте номчуттунуп, делегейге ынчалдыр делгерей бергеш чүве бе? Бир эвес ёзулуг эртемден кижи болза, эртем дээнде ораан-делегейиниң кайыдаа булуңунда чеде бээр, ол хамаанчок октаргайның дүмбейинче, далайның дүвүнчеда шымны бээр, а өске чонуң эртине байлаан болунуң өлүзинче сөөртпес үжүрлүг.

Ёзулуг тудугжу база ындыг, бир холу-биле кижилерге бүүн кылып, ораи-сааны тудуп берип тура, өске холу-биле ада-өгбелериниң хөөрүн чаарлап, оон белен хорум лаштарын хоорул ап, бажыңбалгат таваан салып, харындаа бүдүн даш бажыңнарны тудуп, дириг кижилерни ынчалдыр чевег-хөөрлер кырыга чурттадып, харын-даа чевег даштары-биле кажаалап, «бажыңнап» турарлары ол ышкажыл.

ТУРГАН ЧЕРИНГЕ ТУРЗА

Ийет, көжээ болгаш базырык бүрүзү чүгле түс черге хамаарышкан тускай онзагай төөгүлүг, чажыттарлыг, азы чүгле ол-ла **черинге турда** шинчилээр болза, ынчан ол хөйну «сөглээр» деп бодаар мек. Бетин чижек, чамдык көжээлериниң арын талазы колдуунда хүн үнер чүкче көрүнген болза, чамдыктарын шала шавыштыр, чөөн азы мурнуу-барын ийикпе, азы түс черинн зайы-биле улуг-улуг арт-сыннар, тайга-тандыларже угландыр турускулаан болуруи кижи көөр чүве. Бир таварылгада хүн ажар соңгу чүкче көрүнген болгулаар. (Чаа-Хөл районда). Чүл ол? Каш-каш арттар-сыннар ажылдыр, карак четпес хову-шөлдер кежилдир дайын-чазже аңтатташ, хары черге кээп сөөк салырга, арткан дайынчы эш-өөру калган баштыңының тураскаалын келген орууниге үглай, төрээн чүртүүче көрүүдүр турускана ол бе, азы ол шагда черле ындыг чаңчыл турган бе? Азы баштыңчыны: «Мен кадзыиза-даа, кузел-сорулуг боттандырын, дайынчы орууманы уламчылаар силер» дээн чагыын ёзугаар соруудаан чүгүнче үглай тургузып кааны ол бе? А ындыктыг тайга-тандызынче көрүнгени чүдүлгесүзүглеллиг үжүрү бе азы өөрүүл-авырал дилээни ол бе? **Чаңгыс бо бизин төөгүнүң тывызыны ышкажыл. Чогум-на оон ужун көжээлер (оода-ла ам хову шөлдерле артканнары) турган черинге турар ужурлуг** деп турарывыстың чылдагааны ол.

Ийи талазында, көжээлер, базырыктарга дээп болбазының база бир чылдагааны — көжээлерни, ылаңгыя бижиктиг көжээ-даштарны, кажак тургусканыл, базырыктар-биле кады бе азы сөөлүнде, мурнуунда бе деп айтыгларбиле база холбашкан. Ол чүгле базырыктарың шыгжамырларын көжээде кески изи-биле деннеп-дескилеп, туруп, эртем ёзугаар шинчилээнинің түңнелиниде болуп болур, а кажан ол ийниң кайы бирээзи чокта барык-ла болдунмас чыгыы, нарын херектир.

Шынап-ла мидыг, бурунгу тураскаал бүрүзү — кижикөжээ, бижиктиг хая азы көжээ-даш-даа түс черге бир шагда болган онза чугула төөгүнү сөглеп турар. Оларны бистин бурунгуларывыс ховунуң ховузунда анаа-ла олуртуп хагбааны оон-на билдингир. Оларның чамдыызын көөрге, холунда савалыг (та таакпы хөөргези, та аржаантан савазы), сава чогу-даа, мойнунда оюп сиилбээн демдектелин (та кастала, та дайынчы ылгавыр демдек), демдек чоктары-даа бар, а кол кезиниде дайынчы чепсек-херекселлин хөй таваржыр. Оны болаарга, түе черге улуг тулчуушкун азы үү үениң чаа-дайыны болуп турганы, чок-ла болза, хаанналга төөе-ёзу турган дээрзи бөлүүн кижите-даа билдингир. Бо бичин эскериглер безин көжээлерни (бижиктиг, бижик чок-даа бол) бир эвес турган черинге тургуза шинчилээр болза, олар хөйну сөглээр, хөйну өөүүр дээрзин көргүзүп турар-дыр.

Ийет, көжээ тураскаалдар турган черинге турар ужурлуг. Бодум хуумда көжээ тураскаалдарны Ленинград, Москва, хамаанчок Тываның эртем-шинчилел институдуча-даа, төп музейже-даа сөөртүүнге удур мен. Ам каннаар, чаңгыс черге чыыр, эмгелээр-сескелээр, эртемге бараан болуруига эптиг болзун дээш, сөөртүү үезинде сөөткен, төпчүткен-дир. ынчалза-даа амты үеде ховушөлдерде артып калган кашкыя саныг көжээлер турган черлеринге турар ужурлуг. Чүге дээрге кижи бүрүзү адаөгбе ужтуг, төрел аймактыг, өг-өдектиг, аал-коданыг, чурт-сумулуг, а ол бүгү шупту кандыг-ла-бир төөгүлүг болгай. Ынчан хээрде, кижиниң утаан-бодалының эге таваан салыр, сагыш-сеткилин чоргааравр, мөзү-бүзүжүн хевирлээр кара чаңгыс чер—кижиниң биче төрээн чуртү, эр бооп, кыс бооп өзүп доруккан чери, оон бойдус шуптуу, эткен оруу, төөгүзү. Ынчаар бодаар болза, амгы болган келир аныяк салгалдың төрээн черлериниде төөгүлүг тураскаалдарны хоора соккан бичин-даа ажыы чок. Оларны бис турган черинге тургузу камгалап артырып алыр болзувусса, алызы барып, (түс чер-биле тудуп турган) эртемге-даа, келир салгалга-даа кедилиг, оларга өөренир, шинчилээр мөңге өөчү болуп артып каар ийик. Маңаа кижи сеткилинге өөрүүчүт бир мөзүзүн мөнчүкчуга дамчыдар бодаан ийик бис. Ол чүл дээрге, Москва, Ленинград база Томск дээн ышкаш хоорайларда Тываан чоруткан көжээлериң дедир эгидел дугайында ТР-ниң Президентизиниң бижиг шинтири болур.

ДОРАМЧЫЛААШКЫН

Ажыы-биле чугаалаарга, эртемденнериң «көжээ көжүрер» аарыглыг чоруу өскелерге база хаддаан. Оларның соонда кажан-даа көжээ, базырыктарга хол дээп көөрзе тыва кижи хову-шөлдерде турган көжээлерни тура соп, суурларже, школаларже көжүрүп эгелээн. А эккеп алгаш, чамдык черлерде оларны оота, таптыг ажаан карактанайн-даа турарлар.

Бажыңнар чанынга олурту шашкылап каарга, ыт-куштуң чыглыр чери апаргылаан, а школа чанында көжээлериңе арны-бажын үшей шаап, балалбас дозу-биле былчап, чаап турарлар. Олар чүгле ол эвес, а амгы үениң тураскаалдарын-даа мынаар дорамчылап турарлар. Ол-даа каннаар, ол дээрге бичии тенек оолдарның үүлгедии дижик. А улуг боттарывыс бурунгунуң тураскаалдарынга кандыг хамаарылгалыг бис. Үстүнде чугаалаанывыс дег, тудугжулар ада-өгбелериниң базырык-хөөрлерини чазарлап, бажын-балгат тудуп, кижилерни ынчалдыр чевеглер кырынга чүүдүрүп турар диштивис. (Маңаа номчукчуну кичээндирип каалы. Кайы-даа шагда, кандыг-даа инвилизациниңың үезинде «ужуулуг черлер», «ээп болбас чүвелер», «хоржок», «ынчан болбаса» деп хоруглар тургулаан болгаш туруп-лаа турар. Ындыг хоруглаарын чаңгыс сесбиле «табу, табулар» азы «ыдык-сүзүк хоруглары» дээр. Оларны үрээн азы сагыштымыбиле уреткен кижи аңаа чимес, бир-ле чүвени көөр, бирле уржукка таваржып деп улуг улус чугаалажыр боор чүве).

А механизатор таваржылар (ам та кандыг) 60-70 чылдарда каннаар менин турганнар ийик. Тараа шөлдерине таваржып келген көжээлерни тура шаптырып, борыктыг дээн хорум-базырыктарны хөме таварып кааптар турgулалы. Ол хамаанчок, чоок-кавыда ойлаан турган көжээлерни безин аңаа-даа оюп болап кан тростар-биле баглаан, тура соккулап октаптары хайы хөй турган.

Делегей чергелиг конференциниң үезинде республиканың Алдан-маадырлар аттыг музейиге келдивис. Ынчан Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак мында бир көжээни фото-чуруулап таваан, ол тураскаалды трактористе-механизаторлар каннаар «хилиинектеп» турганын чугаалады. Ол чугаа бистиң үстүнде айытканывыс «ужуулуг черлер-биле» холбалыг ышкаш боорга, мында киирдивис.

Көжээ Барыын-Хемчик кожуунуң бир-ле совхозунуң девискээринде турган (чогум кайызы дээрзин сактып албаан-дыр мен). Трактористер демги көжээни коючуг быжыг трост-биле белиилеп баглаан, тыртыларга, көжээ шимчеддеа дивээн, а кан тыртыг шыдаанаан, үстүп чаштай, берген. Даваазында база бир трост-биле баглаан, чуткудеерге, көжээ алаан эгли берзе-даа, турулбаан, а трактор болу үрелген. Трактористер чуну-даа каннаан чалап каан, суур кирегеш, база бир трактор өскөөрге, ийлеми берген турган көжээ, катап орунуна кире берген, сан дорт турар болган.

Мында тывызыксыг чүве, трактор өртеп тросту кедергей дыгыды хере тыртып алган, чаңгыс черге тепкилеп, турган үрелген болгай. Оны болаарга, көжээ орунуна катап эптежип киверде, трактопну делип чыдыы тыртыпкан турганы ол хире. А трактористер оны көөргеш, коргуулдеп берип, көжээ-биле ол оңгаан бериппээнер дээр.

Бо харын-даа хурал-суглаанның соонда, чазанык чугаа-соңгу-даа болуп болбайбаан. Ынчалза-даа бо болган оон мурнунда школаларда тудугжулар-биле-даа таварылгада кижи хөөкүн кайратын кизи бир-ле чүве бар. Чүгле ол дисе, тыва кижиниң психологизының дыка ханы, үеделгеи. Ие-черге-биле, оон төөгүзү-биле кажан-кезээ хиин тудуп човаан тыва кижиниң «ынчанмас» деп үжүүнү утканы, кандыг-бир херек үүлгедип мурнунда «адырам» деп, оваарын болаңмастаанды.

Ындыктыг тураскаал-көжээ тура, согар, хорум-базырык үрегдээр хамаанчок, чевегхөөрже хол безин айтып сумас човаан тыва кижи ам черге бир ужурлуг тывап боор, ада-өгбелериниң чаагай чаңчыл-сагыдаларындан тайым, баспайн-ла чоруупам дээн илегелиистиг маңаа база кадап илередиг каалы.

Чап ЧҮЛДҮМ.
Башкы.

ШЕРИГГЕ КИЖИ ДАДЫГАР

Келир чылдың январь 2-де таптыг-ла бежен харлаар кижи мен. Амыдыралым иштинде уттундурбас болуушкун болза, ындыктыг шериг хүлээлгемни эрттиргеним болур. Оны бо-ла сактып келир-дир мен. Ийе, 1964 чыл чүве. Ынчан шериг баары дыка шыңгыы турган. Кызылга шериг баарының комиссиязын шупту эртивис. Хайлыг чүве чолдак кижи болган, мен. Шериг баар дээш кызарым-даа кончуг. Ам каннаар идиим иштинге чүве суп, бедиктеиип турган, 1 метр 49 см чедир «өзе» каапкаш, шеригже хаптым.

Абакана, Красноярскиге шериг комиссиязы эртер ирги бе деп бодал мени хинчектеп чораан. Аас-кежик болуп ол хоорайларга бистн хынаваан. Ынчан кады шериг бар чыткан өөрүм Тожу чурттуг Владимир Кол, Виктор Кол, Улуг-Хемнин Арыг-Үзүүнден Соскур-оол, Чөөн-Хемчикте Баян-Талаган Оскал-оол, Чыргакыдан Эрес-оол Доржатмаа, Барыын-Хемчикте Аңгатыдан Хирлиг-оол Ооржак, Аксы-Барлыктан Көгел-оол Күжүгет болгаш өскелерни-даа бегун сактып олур мен. Орус, тыва ооллар кончуг-ла ээ-найыралдыг чордувус.

Владивосток хоорайның чоогунга үтер-боо кезээге шериг хүлээлгемни эрттирдим. Бир чыл чедип чорааш ефрейтор эргеин-даа алдым. 1 чыл 6 ай бооп чоруй аараш, шериг эмиелгезинге чыдар ужурга база таварыштым. Ынчан казах ооллар-биле таныжып алдым, эки улус чораан. Шеригге аарып турганымдан картофель арыглаар черге ажылдап база турдум. Оон хаваа фермазынга база ажылдап турдум ийин.

Шеригге кижи бүгү-ле үүлдерге дадыгар. Орус дылга база шору апаргаан мен. Политиктиг болгаш күш-дамыр талазы-биле улуг школаны эртип, кадыг-бергеге дадыгып, амыдыралга өөренир чорду. Амгы үеде шериг барган ооллар кадыг берге-дир, чанар, Тывага шериг хүлээлгемни эрттирип көрүмзе деп солунналга бижип турар апаргаан. Харың үе берге-ле ыйнаан. Ынчалза-даа солдат кезээде солдат дижир болгай бис. Кандыг-даа бергелерни ажып эртеринге өөренир болза эки деп күзелдиг мен.

Шериг барган тыва ооллар улуг дыка ундаравайн, кадыг-бергелерни шыдажып эртип, ат-алдарыларны өске кижилер мурнунга баксыратпайн, ындыктыг хүлээлгелерни эки өөредилге, чурум-биле доозарыларны шериг чораан акынар күзээр-дир мен.

Белдир-оол ООРЖАК.
Улуг-Хем кожуун.

Культура ажылдакчылары —

Турцияда

ААЛДААШКЫН

Тываларның эрте-бурунгу өгбелериниң чурту Турцияже дүүш Тываның культура ажылдакчылары тускай чалаага саңгаар он хонуктуң аяк-чоруун ылып, түрк чонуң төөгүзү, культуразы-биле таныжаалар. «Ол чаагай чаңчыл чылда үш-дөрт катап уламчылаар болгаш ыныар эң-не дээре ажылдыг культура ажылдакчылары халас путёвка-биле чоруулар» — деп. Тываның культура, кино болгаш туризм ямызының сайыының ораалакчызы Елена Велебская изелеп кылды.

Ук делегацияда — Людмила Салчак (музей ажылдакчызы), Светлана Шмит, Саадак Салчак, Ольга Фенцель (библиотека ажылдакчылары), Наталья Саая, Галина Кенденбиль, Маргарита Григорова (музыка башкылары) болгаш өскелер-даа киргеи. Делегацияның удуртукчузу — Тываның культура ажылдакчыларының эвиленнин баштаар черинің даргазы Сергей Баир. Бо чайын ол эвиледдин шугуму-биле 80 түрк валчылар Тывага, Туран хоорайга четкеннер.

Түрк төөрелдериве Туран хоорайны кончуг сонуургап турар. Туран дээрге эртебурунгу түрк дылга «Чер, дээр, далай, октаргай» дээн хевилиг. Турцияда Тураның улусчу партиязы эң-не сураглыг, күүүлүг партия болуп турар. Ол партияның Тываадан кежигүннери — Вячеслав Салчак, Сергей Баир доктаамал хаңылааны чорудуп эгелээннер.

Туран дээрге-ле Турцияда эң-не ыдыктыг сөс. Ынчангаш Туран хоорайның чагыргазы оруглалыг туризмге ыяк белеткеннп алыры чугула.

Бистиң корр.

ТЫВА ДЫЛЫМ – ЧОРГААРАЛЫМ

Мындыг аттыг тыва дылдың байлакшылын улам сайыырадырының аргаларын дилеп тыварынга турасказаткан чоргаадыкчы ажык чугаа Улуг-Хем районуң чогаадыкчы салым-чолдугларын, тыва дыл башкыларын, специалистерин, библиотека ажылдакчыларын, аас чогаалга сонуургалдыгларын Шагаан-Арыг хоорайда национал хевир-биле дерип кылган «Нойон» деп шайлаараккa чыып келген. Оон киржикчилерни шайлаараккa маг хандыр шайлап орда, «Тыва дылым — курүнем дылы», «Чечен чогаалды тыва дыл башкылаашкынына ажыглаарының аргалары», «Солун сеткүүл, чогаал дамчыштыр дыл кижизидилгези», «Тыва дыл, чечен чогаал кичээллериниге» көргүзүг материалдарын ажыглаарының хевирлери» деп ажык чугаа угланыышкынны илеткелдерни хоочуг тыва дыл башкылары Л. Л. Дамба, У. О. Донгак, кожуун солунунуң редактору А. С. Бегзин-оол, библиотека ажылдакчызы Э. С. Саңчай олар кылганнар. Аргасүме кадарынга дөртен ажыг чылдарда тыва дыл башкылап келген А. А. Оюн, республиканың башкылар билии бедидер институдунуң ажылдакчызы Д. Х. Ооржак. Ийи-Тал школазында өөреникчилер ортузунда чечен чогаалга хамаарыдалгалыг солун ажылдарны кылып турар шулукчу, башкы Е. К. Саая болгаш өскелер-даа киришкеннер. Тыва дыл сайыралының дугайында чугаалар аразында ажык чугаанын киржикчилерини мурнунга «Улуг-Хемниң чалгыдары» чогаадыкчы каттыжыышкынның киржикчилери үүп, солун чогаалдары-биле таныштырып турганнар.

Чогаадыкчы ажык чугаанын үезинде тыва дылга хамаарыдалгалыг солун оюннар, аас чогаалының бүгү хевирлериге конкурстар, тыва номнар, национал чемнер дедлегелери болган. Сонуургаңчыг үүлдериң бирээзи ажык чугааның киржикчилери тыва ындык-хептиг келгени болур.

Районда тыва дыл сайыырадылгазында бедик улуг-хуузун киирип чоруур башкыларга, чечен чогаал каттыжыышкынының идепкейжилеринге, конкурстар тиилекчилеринге суй белектерни тутсуп турган.

Мындыг солун, ажыктыг чугаа мооң мурнунда болбайн турганын, бо талазы-биле бедиях идепкейин көргүскен чогаадыкчы каттыжыышкынга (удуртукчузу К. Д. Натпий-оол), тыва дыл талазы-биле методиктиг кабинетке (удуртукчузу У. О. Донгакка) хамаарылгалыг эки сөстерни киржикчилер чугаалап турган. Эң ылаңгыя чогаадыкчы чугааны бодап тып, оон ажылын солун кылдыр удуртуп эрттирген кижи, чогаалчы, Кара-оол Донгакович Натпий-ооллуң дугайында чылыг сөстерни чугаалап, районуң ажыд, амыдыралынга хамаарылгалыг ажылдарны «Улуг-Хемниң чалгыдары» каттыжыышкын кылып турарын демдеглеп турганнар.

Ажык чугаанын киржикчилери районуң тыва дыл инитилелин тургусканнар. Ынды кожуун чагыргазының улуг өөредилге киллизинин ажылдакчылары, башкылар, чогаалчылар хаара туттунган. Инитилеллиң даргазынга билдингир тыва журналист, шулукчу, кожуун солунунуң редактору Алексей Сарыглар-ович Бегзин-оол соңгуткан.

Курүне дылы — тыва дылга хамаарылгалыг бо чаагай ажыл-херекти деткээн. оны организастап эрттиреринге улуг дузаны каткан кожуунуң багыргазынга (даргазы К. Т. Кууларь) улуг өөредилге, культура киллистеринин белүк ажылдакчыларынга, «Нойон» шайлаарактың удуртукчуларынга өөрүп четтиргенин кожуунуң тыва дылга сонуургалдыглары сеткилиниде илергейлеп турганнар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шыныың» тускай корр.

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ

Чөөн-Хемчик кожуунда кедээниң 10. хоорайының, кожуунуң бир-бир культура одалары, төпчүткен библиотека системазында 13 библиотека, ургларның ораи үүл школазы, чурук-кастала мастерскязы, чурт-шинчилел музейи кышка баш удур белеткеннеп болгаш чонуң хостут үезин ажыктыг кылдыр эрттирер, ажыл-чоруулаарын үениң негелдези-биле чаарты тургузуп, чаа арга-чемнерни ажыглап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар.

Кожуунга республика, кожуун чергелиг ажыл-бүүр көрүүделер, ужуражылгалар, культура-массалыг хемчеглер болуп эрткилээн. Орулгалыг ажылдаар сорулга-биле, телевиллиг ажылдарны база организастап чоруткан. Культура ажылдакчылары дузалал ажыл-агыйындан, «Байыр-ооң алдындан», «Суй белек» мастерскязындан, чурт-шинчилел музейиндеи болгаш концерттелен орулгаларны хүре-шаа-биле киирип ап турар.

КИНО КӨӨРҮ БЕРГЕДЭЭН

Улуг-Хем кожуунда 9 кино көргүзер, көжүп чорүүр бир кино чери, бир видеосалон чурттакчы ооңга баваан болуп турар. Кино билеттериниң өөгээ улгатканындан база кижилериң телевизор көөр дыкышылы улгатканындан, чаа киноларының эвээш кээп турындан кино көөр кижилериң саны эвээжеп бар чылдан. Ынчалза-даа хоорайда болгаш кедээ черлерде кино көргүзер талазы-биле планнарын демей-ле күүсеп алтар аргалыг аларган.

Чонуу кино көөрүнче суртаалдаар ажыл үттүндурган. Оон кадында машина-техника кино көргүзер аппаратуралар кадрлар-биле четче хандыртымаанындан кино көрүлезинин шыныры баксырап, кижилериң чыыллазы кудулап турар.

Бистин корр.

ХАЙЫРААН АВАВЫСТЫ

1992 чылдың чайның чаагай үези базарга көк. эдерге хек, хөлбеп ногаан көктүг шыкта аваыс Маадыр ие Соян Демчиковна Даваанын тоолда дег улуг ак өөнге оон-моон ажы-төлү, бистер чыглып келген бис.

Кээривиске, чоок кожалары, дөргүл-төрелдери аваыстың өө сынмас, сарыг шайын ишкен турлар, чаглыг эдин хайындырган аваыс ажаанзыраап-ла тур. Бистер кээривиске, улам өөрү. Аваыстын өө кажан-даа ээн турбас, чаасказан олурбас, «чонум — чоорган, хөйум — хөйлеп» деп, ыяап-ла ол эштиг-өөрлүг орар. Буянныг өгге чон чыглыр, будуктуг ыышка күш чыглыр. Аваыс ачы-буянныг, авырал-кежиктиг кижи. Ол он ажы-төлдүг болгаш аажок кээргээчел, ак сеткилдиг, чугаакыр, оон чонзураан үнген-кирген чону үргүлүү чугаалажыр чүве.

Маадыр не аваыс Соян Даваанын шаанлан бээр чайлаа — Кара-Суг бо-ла болгай. Ол Тывада билдингир арттарының бирээзи, мурнуку кожуунларының аргыжылга орүү Калдак-Хамар арттын мурнуу белинде чыдар чайлар чүве.

Чайлаг-Кара-Суг долгандыр чылан өтпес шыргай эзимерлиг ойнак, одар-белчиирлиг, чогум-на ол кандыг-даа малга таажыр орааннa болгай. Ынчангаш-ла ындыг боор бис, аваыс өөнге чай хос аразында чажам дивейн кээр чаңчылдыг бис. Ийи, үш ай келбейн баарыыска-ла, аваыс бистерни чоктап, келдирти бээр. Шынаплa, аккыр малы дөргүн сынмас, ажы-төлү дөрүн сынмас, ажыл-ишчи аваыска чонувусбиле кады чоргааравр-даа чоруур бис.

Ам ындыг чүве кайдал! Аштыг-чемниг, ак суттуг, өөнүң эжиин үне калбан, кире калбан кылыр чонуут, авырал-кежиктиг, ачы-буянныг аваыс Даваа Демчиковнаның «аңдының бажы» хенертен хойган. Ол ынчан чаа-ла 60 харны ажып чораан. Ынчалза-даа оон чиик-сергээн, эрескашпагайын магадаар турган бис. Хой кадарып чорда, азы инек саап турда, көөрүвүске, тоонуун эдээ хадып турар. Аллан ашкан хирезинде «кангайында» хар чагбаан турду, дас кара хевээр, Аккыр диштеин каттырыптарга, аныяктар-ла олчаан, чайыналып тургусканыл, базырыктар-биле кады бе азы сөөлүнде, мурнунда бе деп айтыгларбиле база холбашкан. Ол чүгле базырыктарың шыгжамырларын көжээде кески изи-биле деннеп-дескилеп, туруп, эртем ёзугаар шинчилээнинің түңнелиниде болуп болур, а кажан ол ийниң кайы бирээзи чокта барык-ла болдунмас чыгыы, нарын херектир.

Шынап-ла мидыг, бурунгу тураскаал бүрүзү — кижикөжээ, бижиктиг хая азы көжээ-даш-даа түс черге бир шагда болган онза чугула төөгүнү сөглеп турар. Оларны бистин бурунгуларывыс ховунуң ховузунда анаа-ла олуртуп хагбааны оон-на билдингир. Оларның чамдызын көөрге, холунда савалыг (та таакпы хөөргези, та аржаантан савазы), сава чогу-даа, мойнунда оюп сиилбээн демдектелин (та кастала, та дайынчы ылгавыр демдек), демдек чоктары-даа бар, а кол кезиниде дайынчы чепсек-херекселлин хөй таваржыр. Оны болаарга, түе черге улуг тулчуушкун азы үү үениң чаа-дайыны болуп турганы, чок-ла болза, хаанналга төөе-ёзу турган дээрзи бөлүүн кижите-даа билдингир. Бо бичин эскериглер безин көжээлерни (бижиктиг, бижик чок-даа бол) бир эвес турган черинге тургуза шинчилээр болза, олар хөйну сөглээр, хөйну өөүүр дээрзин көргүзүп турар-дыр.

Ийет, көжээ тураскаалдар турган черинге турар ужурлуг. Бодум хуумда көжээ тураскаалдарны Ленинград, Москва, хамаанчок Тываның эртем-шинчилел институдуча-даа, төп музейже-даа сөөртүүнге удур мен. Ам каннаар, чаңгыс черге чыыр, эмгелээр-сескелээр, эртемге бараан болуруига эптиг болзун дээш, сөөртүү үезинде сөөткен, төпчүткен-дир. ынчалза-даа амты үеде ховушөлдерде артып калган кашкыя саныг көжээлер турган черлеринге турар ужурлуг. Чүге дээрге кижи бүрүзү адаөгбе ужтуг, төрел аймактыг, өг-өдектиг, аал-коданыг, чурт-сумулуг, а ол бүгү шуптуу кандыг-ла-бир төөгүлүг болгай. Ынчан хээрде, кижиниң утаан-бодалының эге таваан салыр, сагыш-сеткилин чоргааравр, мөзү-бүзүжүн хевирлээр кара чаңгыс чер—кижиниң биче төрээн чуртү, эр бооп, кыс бооп өзүп доруккан чери, оон бойдус шуптуу, эткен оруу, төөгүзү. Ынчаар бодаар болза, амгы болган келир аныяк салгалдың төрээн черлериниде төөгүлүг тураскаалдарны хоора соккан бичин-даа ажыы чок. Оларны бис турган черинге тургузу камгалап артырып алыр болзувусса, алызы барып, (түс чер-биле тудуп турган) эртемге-даа, келир салгалга-даа кедилиг, оларга өөренир, шинчилээр мөңге өөчү болуп артып каар ийик. Маңаа кижи сеткилинге өөрүүчүт бир мөзүзүн мөнчүкчуга дамчыдар бодаан ийик бис. Ол чүл дээрге, Москва, Ленинград база Томск дээн ышкаш хоорайларда Тываан чоруткан көжээлериң дедир эгидел дугайында ТР-ниң Президентизиниң бижиг шинтири болур.

ДОРАМЧЫЛААШКЫН

Ажыы-биле чугаалаарга, эртемденнериң «көжээ көжүрер» аарыглыг чоруу өскелерге база хаддаан. Оларның соонда кажан-даа көжээ, базырыктарга хол дээп көөрзе тыва кижи хову-шөлдерде турган көжээлерни тура соп, суурларже, школаларже көжүрүп эгелээн. А эккеп алгаш, чамдык черлерде оларны оота, таптыг ажаан карактанайн-даа турарлар.

Бажыңнар чанынга олурту шашкылап каарга, ыт-куштуң чыглыр чери апаргылаан, а школа чанында көжээлериңе арны-бажын үшей шаап, балалбас дозу-биле былчап, чаап турарлар. Олар чүгле ол эвес, а амгы үениң тураскаалдарын-даа мынаар дорамчылап турарлар. Ол-даа каннаар, ол дээрге бичии тенек оолдарның үүлгедии дижик. А улуг боттарывыс бурунгунуң тураскаалдарынга кандыг хамаарылгалыг бис. Үстүнде чугаалаанывыс дег, тудугжулар ада-өгбелериниң базырык-хөөрлерини чазарлап, бажын-балгат тудуп, кижилерни ынчалдыр чевеглер кырынга чүүдүрүп турар диштивис. (Маңаа номчукчуну кичээндирип каалы. Кайы-даа шагда, кандыг-даа инвилизациниңың үезинде «ужуулуг черлер», «ээп болбас чүвелер», «хоржок», «ынчан болбаса» деп хоруглар тургулаан болгаш туруп-лаа турар. Ындыг хоруглаарын чаңгыс сесбиле «табу, табулар» азы «ыдык-сүзүк хоруглары» дээр. Оларны үрээн азы сагыштымыбиле уреткен кижи аңаа чимес, бир-ле чүвени көөр, бирле уржукка таваржып деп улуг улус чугаалажыр боор чүве).

А механизатор таваржылар (ам та кандыг) 60-70 чылдарда каннаар менин турганнар ийик. Тараа шөлдерине таваржып келген көжээлерни тура шаптырып, борыктыг дээн хорум-базырыктарны хөме таварып кааптар турgулалы. Ол хамаанчок, чоок-кавыда ойлаан турган көжээлерни безин аңаа-даа оюп болап кан тростар-биле баглаан, тура соккулап октаптары хайы хөй турган.

Делегей чергелиг конференциниңың үезинде республиканың Алдан-маадырлар аттыг музейиге келдивис. Ынчан Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак мында бир көжээни фото-чуруулап таваан, ол тураскаалды трактористе-механизаторлар каннаар «хилиинектеп» турганын чугаалады. Ол чугаа бистиң үстүнде айытканывыс «ужуулуг черлер-биле» холбалыг ышкаш боорга, мында киирдивис.

Көжээ Барыын-Хемчик кожуунуң бир-ле совхозунуң девискээринде турган (чогум кайызы дээрзин сактып албаан-дыр мен). Трактористер демги көжээни коючуг быжыг трост-биле белиилеп баглаан, тыртыларга, көжээ шимчеддеа дивээн, а кан тыртыг шыдаанаан, үстүп чаштай, берген. Даваазында база бир трост-биле баглаан, чуткудеерге, көжээ алаан эгли берзе-даа, турулбаан, а трактор болу үрелген. Трактористер чуну-даа каннаан чалап каан, суур кирегеш, база бир трактор өскөөрге, ийлеми берген турган көжээ, катап орунуна кире берген, сан дорт турар болган.

Мында тывызыксыг чүве, трактор өртеп тросту кедергей дыгыды хере тыртып алган, чаңгыс черге тепкилеп, турган үрелген болгай. Оны болаарга, көжээ орунуна катап эптежип киверде, трактоп

Уран чүүлдүң кижилери

ОЛАР БИСТИҢ АРАВЫСТА

Культура албан черлериниң ажыл-чорудулгазында ат-сураглыг кижилер-биле ужуражылга кежээлери, оларга тураскааткан оюн-тоглаалар кол черии эҳлеп турар. Чок болза сураглыг кижилеривис өлген соонда, оларга тураскаадып кежээлер организастаар-дыр бис. Диригчорда эскертиимес кижилер болгулаар. Кежээлер тураскаадып эрттирер кижилер бистиң аравыста чогу ол бе? Чок, олар бистиң аравыста бар. Бо дугайында чугаа онзагай салым-чаяанныг шүлүкчү Монгуш Доржуга тураскааткан «Сактыышкын кежээлеринге» тыптып келген.

Ынчангаш Өвүр кожуунда Культура ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы, кожуунуң төпчүткен библиотеказының библиографы Алефтина Чаш-ооловна Сат-биле ужарашкаш, уран чүүлдүң кижилеринге тураскааткан кандыг ажылларны чорудуп турарын бистиң корреспондентивис сонуургаан.

— Хандагайтының Культура бажыңында уран чүүлдүң хоочуннары Николай Кечилович Монгуш биле Николай Болустаевич Ооржак олардың 50 харлаан байырлал-дойларын организастап эрттирдивис. Кожуунуң культура амыдыралында база бир чаа чүүлдүң көстүп кээп турары бо. Амыдырал-чуртталга культура ажылы-биле холбашкан болганда, бо чаа эгелээшкинни деткип, мындыг солун, ат-сураглыг кижилерниң байырлалын боттарының киржилгези-биле кончаар эрткейин таныштырайн.

— Баштай кайы-бирээзиниң дугайын чугаалап көрүңерем?

— Республикада ат-сураа иептерей берген Николай Монгуш «Өвүрүң улустуң артизи» болгаш «Тываның улустуң хөөмейжизи» база бүгү-дерлеги аныяктарының шуулганымын лауреады деп бедик аттарының эҳлекчизи. Ол уран чүүлге 1960 чылдан эгелеп киржип эгелээн. 1964 чылда Москваже таныдылап чораан. 1966 чылда Новосибирскиге, Москвага ойнаан. 1967 чылда Улан-Удэ хоорай чораан, улаштыр Молдавияның Кишиневка четкен. Болгарияга болган бүгү-делегей аныяктарының шуулганыңга лауреат атты албышаан, алдын медальдыг кижи болган. Моолдуң Улан-Батор хоорайже ийи тыва чораан, ынчангы кады чораан эжи — артист Өшкү-Саар Куулар. Оон улаштыр база-ла Москва четкен. 1975 чылда «Саян» ансамблиге Ортаакы Азия чуртталарыга 3 ай ажыг артист болуп киржин чораан. 1993 чылда «Өвүрүң улустуң артизи» деп атты алды. Бо чылдың март айда Тываның улустуң хөөмейжизи деп атты алган. Июль айда Англияның кадынының чалаалгазы-биле Лондонга барып ойнааш, Санкт-Петербург хоорайга уе бижидип кааш келген. Бо чоруурда дуңмазы Валера Кечил-биле чораан. Николай Монгуштуң 50 харлаан юбилейин Культура бажыңында демдеглеп эрттирдивис. Бир неделя бурунгаар айытган чарладың программазында, төрелдериниң киржилгези-биле улуг концерт база бар, чон ол хүнну четтикпейн маңаа турган. Кежээге чаңгыланган ыр-шоор, сыгыт-хөөмей, танцы-сам көрүкчүлериң сеткил-сагыжына утпундурбас болуп арткан. Ыаңгыя Дуңмазы Валерий Кечилдиң тургузуп алганы «Буланыгның эдискизи» сыгыт-хөөмей ансамблин, кады төрээн 3 кыс дуңмазының үш үнге ырлаанын, улуг уруунуң танцы-самын көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрген. «Хараача» театржыткан бөлүктүң үдүртүкчүзү Вилена Ооржак байыр чедиргеш, бөлүктүң мурнундан мандолинаны белек кылдыр бергеш, чокпак салып чытташ, чедип алгаш сценадан үне бээрге, көрүкчүлер аажок-ла магадаан. Концерт соонда «Аныяктар өргээзинге» шайлалгага белек-селек, танцы-сам, ыры-шоор куттулуп кежээлээн.

— Ам өскезиниң дугайын чугаалап көрүңерем?

— Салым-чаяанныг шүлүкчү, чогаалчы Николай Болустаевич Ооржактың ады—Тываның ажыл-ишчилеринге биллингир. «Ханы ынакшыл», «Соонда орук», «Кышкы челээш» деп номнарның база элээн хөй ырларының болгаш хүн бүрүде солун, сеткүүлге парлаттынып турар чугула үүлдериң автору. Бо хүнерге Культура бажыңында чүрүкчү. Кежээге Кызылган, Барыын-Хемчик кожуун чедир чурттап чоруур төрелдерни чыглып кээп байыр чедирип, чылыг, эргим сөстерни чугаалап, уран талантызын өвүржүлүгге бараалгаткан. Сценазе үнген кижи сеткилсагыжын шүлүк-биле илередир, кыдыындан кыра шүлүкчү төрел бөлүктү чон магадаан. Культура бажыңының ажылдакчылары база-ла тывыныг белеткенген. Чогаалчының бичиизинден чүрүлгага сүмдүлүүн база өөнүң иштибиле ынакшылының канчаар эгелээнни Валерий Лаа биле Шончалай Саая чараш-ла ойнап көргүстүлер. С. Б. Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады Вилена Ооржак байыр чедиргеш, чокпак салып, чытташ, чедип алгаш сценадан үне бээрге, көрүкчүлер аажок-ла магадаан. Концерт соонда «Аныяктар өргээзинге» шайлалгага белек-селек, танцы-сам, ыры-шоор куттулуп кежээлээн.

— Ам өскезиниң дугайын чугаалап көрүңерем?

— Салым-чаяанныг шүлүкчү, чогаалчы Николай Болустаевич Ооржактың ады—Тываның ажыл-ишчилеринге биллингир. «Ханы ынакшыл», «Соонда орук», «Кышкы челээш» деп номнарның база элээн хөй ырларының болгаш хүн бүрүде солун, сеткүүлге парлаттынып турар чугула үүлдериң автору. Бо хүнерге Культура бажыңында чүрүкчү. Кежээге Кызылган, сыгыты-даа бергилээр мен. Шыдырааны эжеп алгаш, Шыырак хорну салыр-даа мен. Кара будут бүүгеп кээрге, Калбак чогаал бижий бээр мен. Канчыыр оглу Эрес-оолду Кайгадыр-ла баяныаар мен. Чайыныалдыр хүннеп кээрге, Чараш сөстер сөглей бээр мен. Часпас ойнаар Борбак-оолду, Чадаганга ажып аар мен. Орай кежээ дүжүп кээрге Одуруглар шелгилээр мен Ооржак, Кечил алышкылар Оркестрге ойнаар-даа бис.

Өреникчизи: Вилена ООРЖАК.

Николай Болустаевич Ооржак келген чонга болгаш төрелдериге өөрүшкүзүн илередип, арай харлыгыксап, кударакеап, ыдыныалган аялгаларга, чылыг эргим сөстерге алыскаш, көк элегер ыглап болур-дур деп чугаалады. Ол хире чылыг, эргим сөстерге куттулуп турда, сүрээденчиг болбас арга чок. Кады ажылдап турар өшөөрүн болгаш төрелдерни өөнүң иштиг Галина Ылдыновна школа столоваязыче чалады. Аңаа база-ла ыры-шоор, белек-селек, танцы-сам куттулуп кежээледи.

— Ол кежээлерге өске хөй-ниити организациялар киришкен бе?

— Николайларның азы Монгуш биле Ооржактың юбилей кежээлерин Культура бажыңының режиссеру Саая Арат-оол биллилиг башкарын эрттирди. Культура килдизиниң болгаш кожуун чагырыкчызының мурнундан база төрелдериндеи белек-селектер хөй-ле чораан.

— Чла эгелээшкиннерни уламчылаар-ла силер ыйнаан?

— Моон-даа сонгаар мындыг байырлалларны уламчылаар бис. Дараазында базала солун кижилерниң юбилейлери чоокшулап орар. Оларга Саая Арат-оол, Ооржак Борбак-оол, Вера Данзын хамааржыр, бүгү-ле ажылжии культурага эрттирген, база-ла солун төөгүлүглер. Борбак-оол Ооржак салым-чаяаныг гитарист, доостурган өреникчилери башкызының мергежилин шиңгээдип ап, уран чүүл училишезинде башкылап-даа турары бар. Бо дээрге башкы кижиге чоргаарал деп бодаар мен.

А режиссер Арат-оол Сааяның чогаадыкчы кежээзин-даа эрттирер болза ажырбас. Вера Данзын библиотека талазы-биле Тывадан бир-ле дугаар институт доосканнарның бирээзи. Ажыл-ижиниң үгшиин бир аңгы, чон ортузунга янзы-бүрү кижизидилгелерге улуг ажылды кылып чоруур ажылдакчы, күш-ажылдың шалыпчызы деп хөрек демдээниң эдилекчизи.

— «Аныяктар өргээзин» база катап ажыглаар силер бе?

— Чаа эгелээшкинни үепейн клубта ажыттынган «Аныяктар өргээзинче» үүгле культура ажылдакчыларын эвес, өске-даа мергежилдиң кижилерин хаара тудуп, чонга утка-шынарлыг, солун кылдыр эрттиреринден бодап турар улус бис. Бодум хуумда культура ажылдакчыларынга дуза кылдыр, библиографтыг айтыкчыны азы сүүр иштиниң аллар-аттыг кижилериниң календарын белеткеп эгелей берген мен. Удавас бир типография-биле дугуруушкаш парладыр мен. Баш бурунгаар оон көрүп алгаш, кежээлер эрттиреринге ол-даа болза мээң бичии дузам болзун.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

Чарлалдар бюрозу

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭТ-ХӨРЕНГИ ФОНДУЗУ

эҳлеглиг чек аукционун эрттирер. Аңаа төлевириниң кара чаңгыс хевири хуужудулга чеги боон турар болгаш бир акцияның доктаатты ынган өртээ — 1000 рубль.

АҢ-ниң ады	Чиигелде хевири	Устав капиталы — муң руб.	Коллективтиң акция хомуулы	Салар акция саны	Кол кылыр ажылы
Тыва тараа продуктулар	I	22952	6881	4158	будүрүлге, белеткел ажылдары
Кызыл цэстудуг	I	2794	1425	399	Тудуг ажылы
Тыва ужар чүүл	II	8606	4390	3374	пассажир, чүүк сөөртүү
Тыва даг-дүгү тудуг	II	1401	715	406	Ниити тудуг
Тыва агроулетпур тудуг сервис	II	4800	2448	1392	чүүк сөөртү-ру, продукция сайтарары
Тыва харылзаштырылга компаниязы	I	13580	5027	74	Будүрүлгелер хандырары
Тыва садытехника	I	1289	515	119	Септелге-эптелге ажылдары
Ак-Довурактың «Одча» фабриказы	I	3111	1244	355	Аргыгыг кылыглар
Элегес	I	8326	3329	2498	Тудуг материалдары кылыры
ШУПТУ:		66861		25974	12775

Россия Федерациязының «Хуужудулга дугайында» Хоой-лузунун 9-ку үүлүн ёзугаар садып алыкчылар кылдыр саналтырым турар юридиктиг талалар болгаш кижилер чек аукционунга киржип болур.

Эт-хөренги фондузунга чагыларны моон адаанда адресте 1993 чылдың декабрь 6-дан хүлээп ап эгелээн болгаш 1994 чылдың январь 6-га чедир хүлээп алыр:

Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32. кабинет 20. Аңаа барган акционер ниитилелдериниң хуужудулга планы-биле ыяк таныжып ап болур сидер.

Оон-биле кады «Тыва ужар чүүл» акционер ниитилелиниң талазы-биле мурнунда чек аукционунга чарлаан акциялар саны ук ниитилелдиң уставта айыттынган капиталындан 39 хуу чедир улгаттырганын болгаш ам 3374 акция чеде бергенин дыннадып тур бис.

ДОЛГААР ТЕЛЕФОН № 3-63-34.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

ЧАГЫДЫҢАР: КҮЗЭЭНИҢЕР ЕЗУГААР БОЛУР!

«ЧАМДАН и К» дээр кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге силерниң чагыгларынарны ёзугаар ону магадылалдыг болгаш чогуур үезинде кылып берип шыдаар аргалыг:

ол дээрге янзы-бүрү хевирлиг таңмалар, штампылар, максимилье, экслибрист, бараннар болгаш продукциялар демдектери, алдыннап-мөнгүннеп сиилбээн чалаалгалар-дыр.

Бо бүгүнү бистер силериң күзээниңнерни, чагааныңарны ёзугаар кандыг-даа өннер-биле угулзалап, каастап турган кылып бээр бис.

Бистер хол-биле эптеп, чыыр нумераторларны, датерлерни, штампыларны болгаш өске-даа ындыг хевирлиг үүлдерни силерге база сүмелеп болур бис.

Олар дээрге I ВМ компьютерлер, бүгү хевириниң принтерлери, CANON, XEROX ксерокстар, оларга ажыглаар материалдар болгаш фотоаппараттар: ПОЛЯРОИД база оларының кассеталары-дыр.

БО БҮГҮНҮ ЧАГЫП КИИРГЕН КИЖИ БОДУНУН КҮЗЕЛИН ЕЗУГААР КАНЧААР-ДАА КЫЛДЫРЫП АП БОЛУР!

Бисте өртектер өскелерден оранчок чиик болгаш силерни кажан-даа хүлээп алырынга белен бис.

БИСКЕ КЭЭП ЧАГЫГЛАРНЫ КЫЛЫРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС!

Долгаар телефон № 2-16-70.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

ЧИГИР САДЫП ТУРАР

«Сибирь агросадыг» акционер ниитилел бодунун складтарындан чигирни шоодайлары-биле кады сайгарып турар.

Адрес: Садыг яамызының РМК-зы, Рабочая кудумчузу, 40 «а», телефон № 3-65-54 болгаш 2-48-24.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

«АВТОМОБИЛЬ» МАГАЗИНГЕ КЕЛИНЕР!

Кызыл хоорайның Маяковский кудумчузунда № 91 бажында «Автомобиль» магазин «Иж-планета» мотоцикли садып турар: өртээ — 755740 рубль.

Ол ышкаш кандыг-даа марканың «Жигули» автомашиналарының өртээн баш удур хүлээп ап турар. Оларның үүгметтеп садар өртектери хевириниң хамаарыштыр 10-дан 17 миллион рубль чедип турар. Баш удур телевирлерни 1993 чылдың декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр болгаш автомашиналарны 10 хонуктун иштинде хүлээлип бээр. Автомашиналарының саны кызыгаарлыг. Эҳлегде бижиткен кижилерни дораан-на кээп телээрни дилеп тур бис.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

ЭМ-ТАННАР САДЫП ТУР БИС

Бистин хуужуткан аптекавыс хөй хевирлиг даштыкы эмнерни садып турар. Оон иштинде: бициллин-3, кокарбоксилаза, церебролизин, лидокаин болгаш өске-даа чугула эмнер бар.

ТЕЛЕФОН № 2-15-54.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

«ВРЕМЯ-ИНВЕСТ» КОМПАНИЯ

салыышкыннарның чылда-ла 250 хуу немелдезин баш удур магадылап турар. Ол дээрге ажыктыг болгаш идегелдиг магадылал-дыр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 170-63, телефон № 2-48-24.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бо хүннерде бистиң ачавыс **ЧОЛДАК-ООЛ Кара-оол Кыргысович** алдан харлап турар. Ол чурттап эрткен чылдарының 40 ажыын үүгле башкылап келген. Ол, Кызылдың башкы институдун доосканнаа соонда, аңгы-аңгы черлерге, оларның иштинде Тожу, Улуг-Хем, Каа-Хем кожуннарга башкылап ажылдаан. Сөөлгү он ажыг чыл иштинде ол Дерзиг-Аксының уруглар интернадында ажылдап турар. Ачавыс шаг-шаандан бээр спортка болгаш уран чүүлге дыка хандыкшылдыг, амдаа ол чаңчылдарын кагбаан, омак-хөглуг хевээр, спортту дыка үнелээр. Бежен-алдан чылдарда ол Тываның сураглыг спортчулары Тыртык-Кара, Довуу, Соколов, Фадеев суглар-биле шаандагы ССРЭ-ниң аңгы-аңгы хоорайларына барып, тыва спортчуларның алдар-адын камгалап чораан, ол эш-өөрүн үргүлүү сактып чугаалаар.

Ачавыстың төрүттүнген хүнү-биле аңаа ам-даа үр чылдарда чурттаарын, каң дег кадык-чаагай боон, кезээде ол-ла олчаан омак-хөглуг болурун күзеп тур бис.

Уруу, оглу, оларның авазы, күдээлери, кенээттери, уругларының уруглары, а ол ышкаш эжи Маада Болаттан.

Бистиң ааваавыс **Галина Кыргысовна СУВАН-ООЛ-ДОВАА-ДОР** бо хүннерде 45 харлап турар. Бистиң ынак ааваавыс 25 чыл дургузунда «УТКА 25 чылы» совхозка бухгалтерлеп ажылдап келген. Ааваавыстың төрүттүнген хүнүн таваарыштыр үүгле экиии күзеваишаан, каң дег кадыкшылды, чедишкиннери күзеп тур бис.

Уруглары Ранис, Рустам, Салбакай, Улан-Үлэ хоорай.

ЧАА ШКОЛАЛАР АЖЫТТЫНГАН

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының улус өөредилге килдиви декабрь эгезинде Аксы-Барлык суурга 90 олуттуг, 8 класс өөренир чаа школаны хүлээп алган. Ол школаның түлүүн ажыл-агыйлар аразында көжүн чорууп 741 дугаарлыг механизастаан колонианың тудугжулары кылып, ажыглалга киргени-биле ыида ажылдап турар башкылар, өөреникчилер өөрээн. Чылыг, чырык, чаа школаже эрги школага өөренип турган өөреникчилер өөренип кирген.

Тудугжулар ам ол школаның спорт залын тудуп эгелээн.

* * * * * *

«Шекпээр» бүдүрүлге кооперативтер каттыжыышкынының Суг-Кажаа суг-бараан фермазы өтүр төвүнден үш ажыг километр черде турар. Мында ажылдап турар ажылчыннар хөй. Оларның школа назылыг ажы-төлү Шекпээр школазынче фермадан чалаг кылаштажып өөренип турган.

Декабрь 6-да Суг-Кажаа суг-бараан фермазында эге школаны ажыглалга киргеп. Чаа ажыттынган школада ферма ажылдакчыларының школачы ажы-төлү улуг өөрүшкү-биле өөренип киргеп. Эге школаның директору хоочун башкы Допур-оол Хомушку болган.

Чаа ажыттынган школалар дериг-херекселдер, өөредилге материалдары, башкы кадрлар-биле четчир кылдыр хандырыгган. Школаларның одалга системаларын эки кылган.

Хоюг-оол МОНГУШ.

«МЕҢГИ ЧЕЧЭЭ»

Чоокта чаа Мөнгүн-Тайга кожуунунуң төвү—Мугур-Аксы суурга школаның 9-11 классар уругларының аразында «Менги чечээ» деп онзагай конкурс болуп эткен. Конкурстуң болуп эткен хемчеглери: кежээки хеп, ажыл-херекчи кыс, тыва национал хеп, хоступ танцы, төнчү кезээде кежээки ыяк-хеп.

Бо конкурсту соонуургаан чон заллы доллуп олурупкан. Киржикчилери —14 чараш кыстар сценага үнгүлеп келиргеге хайгамчык-ла чараш чорду. Оларның эки белеткенгении, тиилекчи болуп дээш кызыл турарын көрүкчү кижи бүрүзү билгеп боор. А төнчүзүнде, жюри кежигүннери киржикчилеринин демдектерин түнүүнинде. «Менги чечээ» деп атты, эткен чылыг школага болуп эткен «Дангына-93» конкурстуң тиилекчизи — Ай-Суу Кара-Сал чаалап алган.

Дангынадагы 10 «а», 9 «а» классының өөреникчилери—Лозаана Чыныш-оол, Юлия Доңгак болгаанар. Ол ышкаш Шозаана Сүүрү, Кушкаш Хертек, Вика Дадаа, Чойган Казыыкай түс-түста тиилекчилер болуп шылгараан.

Бистин сагыжыыска уттундурбас артын калыр конкурсту школаның «Салгал» эвилелиниң удуртукчу башкылары Уана Эрес-оол болгаш Май-оол Хертек удуртуп эрттиргеннер. Оларга школаның мурнундан четтиргениисти илередип тур бис. Тиилекчилерни шаңнап, мактаан.

Аржаана ДОҢГАК.
10-гу классчы.

Культура килдизиниң почтазындан

ЫРЫ БАШКЫЗЫ

Бөдүүн ыры башкызы кижини силерге таныштыыксадым. Оон адын Олег Доңгакович Мижит-оол дээр. Кызылдың уран чүүл училищезин доосканнаа. Улуг-Хем кожуунунуң Чаатты школазында ажылдап турар. Олег Доңгаковичнии Чодураанын эң төлептиг оглу дээринде чүве-ле бар. Ол кичээлдерни солун, утка-шынарлыг эттиреринден аңгыда, суурда болуп турар бүгү-ле уран чүүл көрүлделериниң, дыштанылга кежээлериниң идепкейлиг киржикчизи. Өөнүн ээзи Любовь Ховалыговна-биле ырлажы бээрге, кижи магадап хаммас.

Олег Мижит-оол хоступ үелериниде ыры, шүлүк бижиириннен аңгыда, чаазнарыга кончуг ынак. Оон «Тос-каракчажы-ыяжы», «Тыва хөгжүм херекселдери» деп эттиргеннерниң кичээлдериниң башкылар коллективи эки деп үнелелди берген.

Школавыста мындыг талантылыг башкылар барыга чоргаарлачмас аргавыс чок.

Кара-кыс ДЕНЗИН.

ӨГ-БҮЛЕ КЕЖЭЭЗИ

В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрынга республиканың арагага удур болгаш элээрлер ниитилели «Ынакшыл, кадыкшыл болгаш чаагай аажычан» деп өг-бүле кежээзин организастап эрттиргеп. Аңаа Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сат байыр чедирип чүве чугаалаан амгы үеде өг-бүленин мурнунда кончуг улуг сорулгалар турун турарын айыткаш, мындыг бүүнүг кежээлерни моон сонгаар организастап турарын дазаан. Кежээге Кызыл районунуң Шамбалыг суурунуң башкылары, улуг назылыг чурттакчылары киржип, чылыг өөрээл сөстелеп аңгыда, оюн-тоглаанны көрүскеп барган.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

«ИНЕК СААР»

Мындыг оюн хевирлиг кижээлди Хайыракан школазының башкызы Мойнак-Кара Конзайовна Монгуш ажык кичээл кылдыр эрттиргеп. Маңаа 2 «б» класстың өөреникчилериниң тыва чаңчылдарны эки билирин, билиниң шыыраан демдеглээр апаар. Чижээ, кичээл үезинде ажыглаан өгүнүң дериг-херекселдериниң аттарын саадал чок адап, ажыглалының дугайында солун чүүлдерни билир болганнар. «Инек саар» деп оюн үезинде инек, сүт дугайында үлегер домактарны, дүргенчугаалаарны, тывызыктарны ыдып турганын башкылар эки деп үнелээн.

Даңкай-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

«ТЕАТР БОЛГАШ УРУГЛАР»

Эрзин кожуунуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазынга ноябрь 29-тан декабрь 4-ке чедир «Театр болгаш уруглар» деп тускай оюн көргүзүүлүг конкурс болуп эткен. Оон кол сорулгазы — уругларны чараш чүүлге, эки-бакты ылгап билиринге кижизидери, уран чүүлге ынак болдуурары. Конкурсту класстар аайы-биле 3 бөлүкке чарган-даа болза, олар хар-назы аайы-биле улуг ажылдарны кылганнар. Эге класстарның өөреникчилери Өскус-оолдар, Багай-оолдар болурундан аңгыда, оорларны, үптекчилерни сойгалаан көргүзүүлерни бараалгаткан.

Клара Сагдының «Кижиниң шокары иштинде» деп шинзин 10-гу классчыларның күүсеткенин демдеглевес арга чок. Каржы, оор үптекчи аданың ролюн Оля Шойжуң, биче сеткилдиг аваның ролюн Эмиля Төмур бүзүреңгиг, чараш кылдыр күүсеткеннер.

Сески класстың өөреникчилери (башкызы З. Т. Солуңам) орус улустуң тоолу «Репканы» орус дыл кырынга көргүскен.

Ниитиин-биле конкурска 4-ку, 7-ги, 8-ки класстың көргүзүлери эки болуп, тиилекчи болган.

Борис ОНДАР.

ААС-КЕЖИН КАЙДАЛ? — АЖЫЛДА

«Тыва агроулетпур» трестиң хоочун чоланчызы Владимир Хомушкуевич Аракчаадан «Аас-кежиин кайдал» деп айтыр болза, ол саат чокка «Ажылымда» деп чоргаар харыылаар. 30 чылдарның дургузунда республиканың ыракузак оруктарынга чоруп, чүүү көрбээн дээр. Оон күүлүг «КамАЗ» машиназы ээзиниң идегелдиг «эжи». Бичии үрели бээрге-ле. Владимир Хомушкуевич боду септелгени чорудуп, кывар-чаар материалдарны тып ап турар.

Бо хүннерде хоочун чоланчы 50 харлаар. А өөнүн ээзи Зоя Оюновна-биле өг-бүле тутканындан бээр 25 чылын демдеглээр. Олар ийистер дег ийи кысты адазы дег ажылгыр оолду доруктуруп кижизиткеннер.

Аас-кежиктиг өг-бүлеге чоруңар, чогуузун, чолунар бүгүсүн деп йөрээп каар кижидир мен.

Өөлет ЧИНМИТ.

ШКОЛАВЫС 55 ХАРЛААН

Барыын-Хемчик кожуунуң Аянгаты ортумак школазы чоокта чаа 55 харлаанын демдеглеп эрттирген. 1938 чылда Аянгатының Дөргүн деп черге баштайгы эге чада школазының тудуун бызанчы Шавыраа Монгуштуң удуртулгазы-биле эгелээн. Суму даргазы турган Лаа-Сүрүң Кучлар чонну эвилелдеп турганындан, ол-ла күзүн ийи өрээлдиг бажыңга эге школаны ажыткан. Оон эргелекчизинге Шыдыраа Мургулчеевна Монгуш томуйлаткан. 1941 чылда эге школаны Дөргүнден Сарыг-Бед (Аянгаты) суурже көжүрген.

Бо үениң иштинде Аянгаты ортумак школазын хөй-хөй өөреникчилер доозуп, ортумак билиги чедип алган. Оларның аразындан Чечек-оол Монгуш Мөңгүн-Тайга кожуунуң иштики херектер килдизиниң начальниги, Борис Ооржак хөгжүм-шин театрының артизи, Михаил Чыргал Күрүнеиниң айыыл чок чериниң ажылдакчызы, Анатолий Монгуш ужудукчу, Лариса Монгуш совхоз директору дээш, кымнарны чок дээр!

Амгы үеде школада 20 ажыг башкылар, кижизидикчилер 11 класстарда ажылдап турар. Башкылар коллективи ада-иелер-биле быжыг харылзааны тудуп, өөреникчилерни тыва улустуң ёзу-чаңчылдарынга өөредип, кижизидер сорулганы салып алган ажылдап турар. Ынчангаш чурум үрээшкиннери эвээжээн.

Хөй чылдарда үре-түүнелдиг ажылдап чоруур башкыларга улус өөредилгезиниң тергиннери Т. К. Ондарны, Д. А. Чимит-Доржуну, башкылар К. О. Шокарны, С. Д. Ондарны, К. Э. Монгушту чоргаарал-биле хамаарыштырып болур.

Төрээн школазының 55 чыл оюнга доозукчулар чыглып, ачы-буян марафонун эрттиргеп.

Владимир ДОҢГАК.
Аянгаты школазының директору.

«АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА»...

Мындыг аттыг ада-ие хуралы Элегес школазынга болуп эткен. Школа директору Н. Л. Оюн эткен 1992-93 өөредилге чылының түүнелин кылып, эки, багай чүүлдерни демдеглээн. «Марафон-93»-үн эрттиргениниң соонда, школа дүзалал ажыл-агыйлыг апарган. Ында 54 хой, өшкү, 1 аът, 4 инек, 14 хаван бар. Оон ангыда, 34 га черге люцернаны, 2-га картошканы, капустаны ажаап өстүрүп алган. Компьютер, магнитофон, радиоклассты дерип, бо хүннерде ажыглалда кирип турар.

Школа коллективи бо өөредилге чылында аныяксын, 9 аныяк башкыларны хүлээп алганын ада-иелер мактап, боттарының санал-оналын ажыт-чажыт чокка берип турган.

Ада-ие хуралы башкыларның болгаш өөреникчилериниң каттышкан улуг концерти-биле доозулган.

Надежда ОЮН.
Тыва дыл башкызы.
Чеди-Хөл кожуун.

ЧҮГЛЕ МАКТААР

«Шыныың» доктаамал номчукчузу мен. Бо солуннун көдээ бир бижикчизи Делгер Кан-оол дугайында бижикселим. Оон материалдары чүвени чүгле арыг-тас кылдыр мактап турар. Фактыларның хөй кезии шын эвес болур-дур. Чангыс материал үш суг солунга үнүп кээр. Авторга солун дамчыштыр дараазында чүүлду дамчыдып ор мен.

«Хүндүлүг чангыс чер чурттуувус! Чеже-ле мактап бижиир силер. Солун дээрге хөй номчукчулуг, амыдыралдың арны-дыр. Оон ат-алларын бакшыраадып, үеп-даан чүве бижээн ажыг чок. Солун темалар-ла көвей ышкажыл. Тыппас болзунарза, сумелээйн. Чижээлээрге, ээзи чок клувувус, оон директорунун, малчыннарның берге амыдыралының дугайын чүге шыны-биле бижип болбас силер. Төрүттүнмээн хураганнарны төрүттүнүп келген кылдыр бижиптер, черле элдеп кижи-дир силер. Көргүзүглери шоолуг эвес малчынны даанган онаалдазын күүседип турар, белик көргүзүглүг кылдыр суг бижиптер шыырак хуулдурукчу-дур силер. Бо хүнден эгелеп силер-биле солун дамчыштыр «дуэль» чарладым. Ынчангаш силерниң солун, чидиг сестуг, шүгүмчүлелдиг материалдарынарны маадым. Силерге чедишкиннерни күзедим!»

Орлин ДОҢДАКОВ.
Бай-Тайга кожуун.

Шыны бе, сылдаа бе?

Хөл - шыдыраа

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЭЭН

Өвүр кожуунуң Хандагайты суурга бирги чер дээш хөлшыдыраага маргылдаа болган. Аңаа ат-сураглыг элээн шыдыраачылар киришкен. Туннел оюнга республика чемпионнары чораанар Кызыл-оол Ооржак биле Мадон Монгуш тиилээш, шаңналдарга төлептиг болган.

Борта бичии кыс шыдыраачыларның көзүлбээни харааданыг. Моон сонгаар сүй белектерни чараш салыглар, киржикчилерни көвуделир дээш шаңнаарын коору чугула. Ынчаш киржикчи аарыкчылар хөй болур.

Кызыл-оол Ооржактың ачазы Өвүрүң Саглы суурда хоочун шыдыраачы, чедеп хар ашкыже, улуг-биче чеже кижи-биле ойнавады дээр. Ойнай бергенде омак-сергек, баштак-хөглүг кырган болгай. Ол ам бистин аравыста чок. Ынчалза-даа уктуг кижи үгүн дээзер дээр болгай. Сураглыг шыдыраачы Кызыл-оол Ооржак ачазын дозеп ойнавышаан, оон хөй-ле чедишкиннир болуру күзенчиг.

Байслан КАРА-САЛ.

КИНО

ДЕКАБРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Уруунун өжэнин» 9.30, 11.10, 12.50, 16.10, 17.50 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Сөөлгү атака» 9.00, 11.20, 13.40, 15.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Юми — улуг Дангынаазы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «20 вектин дээбелилери» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ава» 9.00 шакта; «Хоступ зона» 10.50, 12.50 шактарда; «Дүнеки сүрүшкүн» 14.50, 16.40, 18.10 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505.

Тургузукчулар: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӨЗЕ-ДИ СОВЕТИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторунун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторунун оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; телгей кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторунун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; улестуг — 3-34-49, 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өскүлге — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чидуруксүүлер — 2-27-41; солун келбейи баргаанда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганыг, медээлериг хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда одаштынган материалдарның, авторларының болгаллары редакцияның туруму-биле аңгушпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа ыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 237.